

इन्साफ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन

सकुन रिजाल

परीक्षा क्रमाङ्क: २८७१०४१२/०७१

त्रि. वि. दर्ता नं. : ९-२-२३-३३८-२०१०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह, चौथो सत्र नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशको
प्रयोजनार्थ प्रस्तुत

शोधपत्र

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर
२०७५/२०१८

प्रतिबद्धतापत्र

प्रस्तुत शोध प्रतिवेदनभित्रका प्राथमिक सामग्री कहीं कतैबाट साभार गरिएको छैन ।
द्वितीयक सामग्रीहरूमा सन्दर्भाङ्कन दिएर उपयोगमा ल्याइएको छ । यसका कुनै अंश अन्य
प्रयोजनका लागि उपयोग र प्रकाशनमा आएका पनि छैनन् । तसर्थ प्रस्तुत शोध प्रतिवेदन
नितान्त मौलिक भएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

मिति: २०७५/०७/२०

.....
सकुन रिजाल
(शोधार्थी)

सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली शिक्षा स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथो सेमेस्टरको नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशको प्रयोजनका लागि शोधार्थी सकुन रिजालले 'इन्साफ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही तयार गर्नुभएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
श्री गणेशबहादुर बोहरा
(शोधनिर्देशक)

मिति : २०७५/०७/२५

11 November, 2018

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह चौथो सत्रको नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशका निम्ति यस सङ्कायतर्फकी छात्रा सकुन रिजालद्वारा 'इन्साफ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा तयार गरिएको यो शोधपत्र स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	दस्तखत
१.	प्रा.डा. रामप्रसाद भट्टराई (विभागीय प्रमुख)
२.	प्रा.डा. शर्वराज आचार्य (शोध विशेषज्ञ)
३.	श्री गणेशबहादुर बोहरा (शोधनिर्देशक)

मिति : २०७५/०८/११

27 November, 2018

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत 'इन्साफ़ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली शिक्षा स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथो सेमेस्टरको नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ तयार गरिएको हो । यो शोधपत्रले लेखन सीपसँग सम्बन्धित रहेर अध्ययन गर्ने सबैमा सहयोग पुग्ने आशा गरेकी छु । आफ्ना समस्या र बाध्यतालाई पन्छाएर जतिसुकै थकित अवस्थामा पनि यस शोधपत्रको आदिदेखि अन्त्यसम्म उत्साहपूर्ण तवरले कुशल निर्देशन गर्नुहुने मेरा शोधनिर्देशक आदरणीय गुरु गणेशबहादुर बोहराप्रति हार्दिक कृतज्ञता र सम्मान प्रकट गर्दछु । यस शोधप्रस्तावको शीर्षक स्वीकृत गरी आवश्यक सल्लाह, सुझाव दिई सहयोग पुऱ्याउनुहुने आदरणीय गुरु तथा विभागीय प्रमुख प्रा.डा.रामप्रसाद भट्टराई लगायत नेपाली भाषा शिक्षा विभागका सम्पूर्ण प्राध्यापनरत गुरुहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

यस धर्तीमा जन्म दिएर एकशब्दे बोलीदेखि औँला समातेर हिँड्न सिकाउने र शिक्षा आर्जन गर्न प्रोत्साहन गर्नुहुने पूजनीय बुबा हरिकृष्ण रिजाल र कर्मशील बन्न उत्साही बनाउने ममतामयी आमा सावित्री रिजालप्रति सदा ऋणी छु । मेरो जीवनको हर क्षेत्रमा सफलता नै सफलताको कामना गर्दै उच्च शिक्षाको विशिष्ट स्तरसम्म पुऱ्याउने मेरा परिवारजनप्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु ।

शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सल्लाह र सहयोग गर्ने साथीहरू शौभाग्य भट्टराई, सम्भ्रना के.सी., पार्वती न्यौपाने, उमा मल्ल, शर्मिला नेपाललगायत सम्पूर्ण साथीहरू र शुद्धीकरणका साथ टड्कण गरी सहयोग पुऱ्याउनुहुने आत्मीय दिदी तारा अधिकारीलाई हृदयदेखि धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्त्यमा यस अध्ययनका सकारात्मक पक्ष मेरा गुरुबाट प्राप्त ज्ञानका उपज हुन् र यसमा भएका त्रुटि र कमजोरी मेरा आफ्नै भएको कुरा विनम्रतापूर्वक स्वीकार गर्दै प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली भाषा शिक्षा विभागको मूल्याङ्कन समिति समक्ष पेश गर्दछु ।

शोधार्थी

सकुन रिजाल

शोधसार

प्रस्तुत *इन्साफ* उपन्यासमा उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गिय, लैङ्गिक, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गिकरण गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु, समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा *इन्साफ* उपन्यासको भाषाशैली पहिल्याउनु जस्ता उद्देश्यहरू रहेका छन्। यस शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययनबाट सामग्री सङ्कलन गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि प्राथमिक स्रोतका रूपमा साभ्ना प्रकाशनद्वारा प्रकाशित *इन्साफ* उपन्यासलाई लिइएको छ भने समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित पाठ्यपुस्तक, शोध प्रतिवेदन, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखरचना सरकारी एवं गैरसरकारी संघसंस्थाका प्रतिवेदन र विद्वान विशेषज्ञ तथा शोधनिर्देशकको रायसुभाष तथा परामर्शलाई द्वितीयक स्रोतको रूपमा लिइएको छ । *इन्साफ* उपन्यासमा मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको काठमाडौं त्यस आसपासको गाउँले समाजको यथार्थ जनजिवनको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा समाजमा उच्च वर्गले निम्न वर्ग प्रती गर्ने पशुतुल्य व्यवहारको यथार्थ चित्रण गरिनु, गरिब नेपाली जनमानसले भोगेको दुख कष्ट र सामन्ती सोचले मौलाएको उच्च वर्गले गर्ने अपहेलित व्यवहारको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा भाषिक प्रयोगका दृष्टिले मानक, स्तरिय, व्याकरण सम्मत भाषाको प्रयोग पाइएतापनि बढी मात्रामा स्थानिय भेदको प्रयोग पाइनु, वर्गिय आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गिय पात्रको प्रयोग गरिएको भएतापनि मध्यम वर्गिय भाषाको प्रयोग बढी गरिएको पाइनु, उमेरगत आधारमा बाल, युवा, प्रौढ र वृद्ध पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा समाजमा उच्च वर्गले निम्न वर्ग प्रती गर्ने पशुतुल्य व्यवहारको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा एउटा निम्न वर्गको पात्र विरेको जिवन र व्यथाको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । समाजमा उच्च वर्गले निम्न वर्गका मानिसहरूलाई गर्ने पशुतुल्य व्यवहारको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने विचार उपन्यासमा पाइन्छ ।

विषयसूची

अध्याय एक

शोध परिचय

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याकथन	२
१.३	अध्ययनको उद्देश्य	३
१.४	अध्ययनको सान्दर्भिकता र उपादेयता	३
१.५	शोधको परिसीमा	४
१.६	शोधपत्रको रूपरेखा	५

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक परिचय

२.१	पूर्वकार्यको पुनरावलोकन	६
	२.१.१ पुस्तक पुनरावलोकन	६
	२.१.२ शोधपत्र पुनरावलोकन	७
२.२	सैद्धान्तिक परिचय	११
२.३	समाज भाषाविज्ञानको परिचय	११
२.४	समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र	१३
२.५	भाषिक भेद	१४
	२.५.१ सामाजिक भेद	१५
	२.५.१.१ वर्गका आधारमा	१६
	२.५.१.२ लिङ्गगत आधारमा	१७
	२.५.१.३ उमेरका आधारमा	१७
	२.५.१.४ शिक्षाका आधारमा	१८
२.५.२	क्षेत्रीय भेद	१९
२.५.३	कालिक भेद	१९
२.५.४	विषयगत भेद	२०
२.५.५	प्रसङ्गगत भेद	२०

२.५.६ माध्यमगत भेद	२०
--------------------	----

अध्याय तीन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

३.१ अध्ययनविधि	२१
३.२ अध्ययन प्रक्रिया	२१
३.२.१ सामग्री सङ्कलन	२१
३.२.१.१ प्राथमिक स्रोत	२१
३.२.१.२ द्वितीयक स्रोत	२२
३.३ तथ्याङ्क विश्लेषण	२२

अध्याय चार

वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा इन्साफ उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण	२३
--	----

अध्याय पाँच

वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा इन्साफ उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने

भाषिक स्थितिको विश्लेषण

५.१ वर्गीय आधारमा उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक स्थितिको विश्लेषण	२७
५.१.१ उच्च वर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण	२८
५.१.२ मध्यम वर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण	३०
५.१.३ निम्न वर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण	३२
५.२ उमेरगत आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	३६
५.२.१ बाल पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	३७
५.२.२ युवा पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	३९
५.२.३ प्रौढ पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	४०
५.२.४ वृद्ध पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	४२
५.३ शैक्षिक अवस्थाका आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	४४
५.३.१ शिक्षित पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	४४
५.३.२ अशिक्षित पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	४६
५.४ लैङ्गिक आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	४७

५.४.१ महिला पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	४८
५.४.२ पुरुष पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण	५०

अध्याय छ

समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा <i>इन्साफ</i> उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन	५४
--	----

अध्याय सात

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

७.१ सारांश	५७
७.२ निष्कर्ष	५९
७.३ उपयोगिता	६१
७.३.१ नीतिगत तह	६१
७.३.२ प्रयोगगत तह	६२

सन्दर्भसामग्री सूची

व्यक्तित्व

अध्याय एक

शोध परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

समाज र भाषाबीचको अन्तर्सम्बन्धलाई केलाउने र सामाजिक सम्बन्धका आधारमा भाषाको अध्ययन गर्ने सामाजिक भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको नवीन शाखा हो । प्रायोगिक भाषाविज्ञानको अध्ययन र विकासका क्रममा सामाजिक भाषाविज्ञानको विकास भएको हो । भाषाको सैद्धान्तिक स्वरूपको अध्ययनले मात्र प्रयोजनको वर्णन र व्याख्या पूर्ण हुन नसक्ने भएकाले भाषाको व्यावहारिक र संरचना पक्ष दुवैको एकैसाथ अध्ययन हुनुपर्ने धारणाका साथ सामाजिक भाषाविज्ञानको उदय भएको हो । सन् १९६० पछि प्रायोगिक भाषाविज्ञानका अध्येताहरूको समाज भाषाविज्ञानको अध्ययनतर्फ रुचि राखे र सन् १९६०-७० को दशकमा सामाजिक भाषाविज्ञान स्वतन्त्र विषयका रूपमा विकसित हुन पुग्यो (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : २) । सामाजिक भाषाविज्ञान विशुद्ध सैद्धान्तिक नभई प्रायोगिक भएकाले सामाजिक समस्याहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा समाजका सदस्यहरूले किन, कसरी र कस्तो भाषाको प्रयोग गर्छन् भन्ने कुराको खोजीका निम्ति समाज भाषाविज्ञानको जन्म भएको पाइन्छ ।

भाषा सामाजिक वस्तु हो । त्यसैले यसको प्रयोग समाजमा रहेका सदस्यहरूद्वारा गरिन्छ । भाषालाई समाजमा प्रयोग गर्न दुईवटा माध्यम हुन् : कथ्य र लेख्य । मौखिक रूपमा प्रयोग गरिनु कथ्य भाषा हो भने लिपि चिह्नद्वारा लेखेर प्रयोग गरिनु लेख्य भाषा हो । साहित्यका विभिन्न विधाहरूलाई लेख्य भाषाद्वारा समाजमा प्रयोग गरिन्छ । साहित्यिक कृतिभित्र प्रयोग गरिएका पात्रहरूले कस्तो भाषाको प्रयोग गर्दछन् । कसरी प्रयोग गर्दछन् भन्ने कुराको खोजी र अध्ययन समाज भाषाविज्ञानले गर्दछ ।

नेपाली साहित्यको स्थापित प्रत्येक कृतिहरूमा कुनै त कुनै प्रकारको समाज रहने र त्यस समाजमा विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा र जाति आदिका आधारमा

पात्रहरूको भूमिका फरक फरक रहेका हुन्छ । यसै आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, उमेरगत, लिङ्गगत, शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक विश्लेषण गरिने छ ।

१.२ समस्याकथन

कुनै पनि अनुसन्धानको विषयवस्तु नै त्यस अनुसन्धानको समस्या हो । यसर्थ निर्धारित शीर्षकको सापेक्षतामा रहेर कुरा गर्दा *इन्साफ* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन नै यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन नै यस शोधप्रस्तावको समस्याका रूपमा रहने छ । समाजको दर्पण नै साहित्य हो । कुनै समाजमा रहेका सामाजिक परिवेश साहित्यमा परेका हुन्छ । समाजमा रहेका भाषा भाषिकाको छाप साहित्यमा देखिन्छ । त्यसैले कुनै पनि समाजमा रहेका सामाजिक परिवेश साहित्यमा हुन्छ । समाजको संरचनाअनुसार भाषाका विभिन्न भेदहरूको जन्म हुन्छ । समाज, जाति, लिङ्ग, उमेर, धार्मिक मूल्य र मान्यता साथै शिक्षा जस कुराहरूसँग जोडिएर साहित्यका विभिन्न विधाहरू मार्फत् समाजको चित्रण हुन्छ । साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये उपन्यास एक महत्वपूर्ण विधा हो । भीमनिधि तिवारीद्वारा लिखित *इन्साफ* उपन्यासमा समाजको वास्तविक छाया देख्न सकिन्छ । यस उपन्यासमा समाजको सामाजिक आर्थिक परिवेशका साथै वर्ग, जाति, पेशा, लिङ्ग, उमेर, बौद्धिक, शैक्षिक अवस्था, सामाजिक भेद आदिको सङ्गम रहेको पाइन्छ । यसरी *इन्साफ* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन अनुसन्धान नै यो शोधको प्रमुख समस्या रहेको छ । समग्रमा प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित समस्यामा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरणको स्वरूप के-कस्तो छ ?
- (ख) *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शिक्षाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति कस्तो छ ?
- (ग) समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा *इन्साफ* उपन्यासको भाषाशैली के कस्तो छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

कुनै पनि कार्य सञ्चालन गर्नका लागि निश्चित उद्देश्य निर्धारण गरिएको हुन्छ । प्रस्तुत शोकार्यको प्रमुख उद्देश्य साहित्यकार भीमनिधि तिवारीद्वारा लिखित *इन्साफ* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु हो । एउटा शोधकार्य पूर्ण हुनका लागि स्पष्ट उद्देश्य लिई अगाडि बढ्नु पर्ने हुन्छ । शोधकार्यका निम्ति उठाइएका प्रश्नहरूको जवाफ नै शोधको उद्देश्य हो । प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- (क) *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लैङ्गिक, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्नु,
- (ख) उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु,
- (ग) समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा *इन्साफ* उपन्यासको भाषाशैली पहिल्याउनु ।

१.४ अध्ययनको सान्दर्भिकता र उपादेयता

हरेक क्षेत्रमा गरिने अध्ययन अनुसन्धानले कुनै न कुनै महत्त्व राख्दछ । कुनै पनि समस्याका लागि गरिने कार्य अनुसन्धान हो । शोधकार्य सान्दर्भिक हुनु आवश्यक छ । उक्त शोधको सान्दर्भिकताबाट औचित्य निर्धारण गरिएको हुन्छ । प्रायोगिक भाषाविज्ञानको नवीन शाखाका रूपमा रहेको समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन अभाव पूर्तिको अति आवश्यक कार्यका लागि प्रस्तुत शोधकार्यले समाजभाषिक अध्ययनका लागि एउटा छुट्टै स्पष्ट आधार दिनु अर्थात् यसपछिका अध्ययनलाई मार्गनिर्देश गर्नका लागि सहयोग पुग्नेछ । प्रस्तुत शोधको विषय प्रक्रिया र प्राप्तिका कारणले उचित छ, त्यसले के कस्ता क्षेत्रमा को, कसलाई कसरी लाभान्वित गर्न सक्छ, र सम्बद्ध विषयक्षेत्रमा त्यसले कस्तो योगदान कसलाई दिन सक्छ भन्ने कुराको तर्कसङ्गत पुष्टि गर्नु त्यसको सान्दर्भिकता हुने छ ।

नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये आख्यानअन्तर्गत पर्ने उपन्यास विधाले समाजका कार्यकलापको यथार्थ चित्रण गर्ने सामथ्र्य बोकेको हुन्छ । साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये मानव जीवनको इतिवृत्तिको व्याख्या उपन्यासमा पाइन्छ । भिमनिधितिवारीले लेखेका उपन्यासहरू समाजकेन्द्रित विषयवस्तुलाई प्रमुख विषय बनाई लेखिएका हुन्छन् । समाजमा अरुले ग्रहण गर्न नरुचाएका वा कसैकसैले मात्र रुचाएका विषयलाई आफ्ना उपन्यासमा निष्ठापूर्वक ग्रहण गरेका छन् । उनले यथार्थ रूपमा घटेका घटालाई प्रमुख रूपमा अगाडि बढाउने गरेका हुनाले उक्त उपन्यास समाजभाषिक अध्ययनका लागि उपयुक्त रहेको छ । समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको उनको उपन्यासमा राजनीतिक अस्थिरता सामाजिक विभेद थिचोमिचो अन्याय, अत्याचार, सामाजिक विकृति, विसङ्गति, शोषण, दमन जस्ता विषयवस्तुको प्रस्तुति रहेको छ । यति हुँदा हुँदै पनि यस उपन्यासका केही पात्रमा जीवित मानवीय संवेदना रहेको अनुभव अत्यन्तै नजिकबाट गर्न पाइन्छ । यस उपन्यासमा रहेका पात्रहरू विभिन्न समाज र वर्गहरूको प्रतिनिधित्व गराएर अगाडि बढाउने काम गरेका छन् । तिवारीको *इन्साफ* उपन्यासमा अलिहेसम्म कसैले पनि समाजभाषिक अध्ययन नगरेकाले यो उपन्यासमा समाजभाषिक अध्ययन गर्न औचित्यपूर्ण हुने छ । यस अध्ययनबाट साहित्यका शिक्षाविद्, पाठ्यक्रमविद्, दार्शनिक तथा अध्ययनकर्ताहरूलाई नेपाली साहित्यिक कृतिमा आधारित रहेर समाजभाषिक अध्ययन गर्न सहयोग पुग्ने छ । साथै शिक्षक विद्यार्थी र अनुसन्धानकर्ताहरूलाई थप सहयोग पुग्ने भएकाले यस अध्ययनको औचित्य र महत्त्व रहने छ ।

१.५ शोधको परिसीमा

जुनसुकै अध्ययनको पनि क्षेत्र, परिवेश तथा सामग्री आदिको सम्भाव्यता अनुसन्धानका क्रमाम सम्पूर्ण पक्षलाई समेट्न कठिन हुने हुँदा अध्ययनको व्यापकता र गहिराइलाई सीमित गर्नुपर्ने हुन्छ । जसले अध्ययनलाई व्यवस्थित बनाउन सहयोग गर्दछ । निश्चित सीमाभित्र नबाँधिएको अनुसन्धानको मार्ग विचलित हुन सक्छ । प्रस्तुत शोधकार्यलाई निम्नलिखित विषय र दायराभित्र रहेर अध्ययन अनुसन्धानलाई अगाडि बढाइएको छ :

- (क) प्रस्तुत शोधकार्य *इन्साफ* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनमा मात्र केन्द्रित रहेको छ ।
- (ख) *इन्साफ* उपन्यासभित्रको भाषाशैलीको अध्ययनमा मात्र केन्द्रित रहेको छ ।
- (ग) *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूले भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत, शैक्षिक अवस्थाको आधारमा भाषिक स्थितिको विश्लेषण र वर्गीकरणमा मात्र केन्द्रित रहेको छ ।

१.६ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ :

अध्याय एक : शोध परिचय

अध्याय दुई : पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक परिचय

अध्याय तीन : अध्ययन विधि र प्रक्रिया

अध्याय चार : वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण

अध्याय पाँच : वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक स्थितिको विश्लेषण

अध्याय छ : समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा *इन्साफ* उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन

अध्याय सात : सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

सन्दर्भसामग्री सूची

व्यक्तवृत्त

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको समीक्षा र सैद्धान्तिक परिचय

२.१ पूर्वकार्यको समीक्षा

अनुसन्धानका क्रममा अनुसन्धान गर्नुभन्दा अगाडि सम्पन्न गरिएको सम्बन्धित विषयको अध्ययन कार्यहरूको सङ्क्षिप्त, क्रमबद्ध रूपमा समीक्षा गर्नुलाई पूर्वकार्यको समीक्षा भनिन्छ । अनुसन्धानका क्रममा सम्बन्धित विषयमा त्यसअघि सम्पन्न गरिएका कार्यहरू (पुस्तक, पत्रपत्रिका, लेख, शोधप्रबन्ध, प्रतिवेदन आदि) को व्यवस्थित रूपमा अध्ययन गरी ती सबै कार्यको क्रमबद्ध समीक्षा गर्नु नै पूर्वकार्यको समीक्षा हो (बन्धु, २०६५ : ०८) । अनुसन्धान गर्नुभन्दा पहिले सम्बन्धित विषयमा लेखिएका ग्रन्थ, अनुसन्धान, पत्रपत्रिका तथा अन्य श्रव्य दृश्य सामग्री पढेर, सुनेर, अध्ययन मनन गरेर तिनको सङ्क्षिप्त टिप्पणीमूलक समीक्षा गर्नु नै पूर्वकार्यको समीक्षा हो (भट्टराई, २०६८ : १२६) ।

२.१.१ पुस्तक समीक्षा

अधिकारी (२०६७) द्वारा 'सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान' लेखिएको छ । जसमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र, भाषिक भेदहरूको व्यापक चर्चा गरिएको छ । यस पुस्तकको अध्ययनले प्रस्तुत गर्नका साथै समाजभाषिक अध्ययन विश्लेषण गर्नका लागि मद्दत गर्दछ ।

भट्टराई (२०६८) द्वारा 'भाषिक अनुसन्धान विधि परिचय र प्रयोग'मा भाषिक अनुसन्धानको परिचय दिइएको छ । भाषिक अनुसन्धानका विधिहरू नमुना छनोट, तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण, शोधप्रस्ताव, शोधपत्र जस्ता विषयमा व्यापक चर्चा गरिएको छ । उक्त पुस्तकको अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्य पूरा गर्न सहयोग गरेको छ ।

थापा (२०६९) द्वारा 'समाज भाषाविज्ञान' नामक पुस्तक तयार पारिएको छ । उक्त पुस्तकमा समाज र भाषाबीचको सम्बन्धलाई प्रस्ट्याउने हेतुले समाज

भाषाविज्ञानको परिचय, विकास, भाषा र समाजको सम्बन्ध समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्र, सीमा, भाषाको भेद, भाषाका मिश्रित भेद र कोड छनोट, भाषा र संस्कृति, भाषानीति तथा भाषायोजना आदिको चर्चा गरिएको छ । यसको अध्ययनले प्रस्तुत शोध सम्पन्न गर्न सैद्धान्तिक रूपमा सहयोग गरेको छ ।

भण्डारी र पौडेल (२०७२) द्वारा 'सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान'मा भाषाका सामाजिक भेदहरू, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषायोजना र नीति, समाजको प्रकृति र भाषामा त्यसको प्रभाव जस्ता विषयवस्तुहरू प्रस्तुत गरिएको छ । जसले सामाजिक संरचनाले भाषामा पारेको प्रभाव, सामाजिक भेदहरू, क्षेत्रीय भेदहरू, भाषिक स्थितिको पहिचान, भाषिक अध्ययन, सरल र सहजका साथै विश्वसनीय बनाउन सहयोगी बनेको छ ।

२.१.२ शोधपत्र पुनरावलोकन

अर्याल (२०६७) द्वारा 'अविरल बग्दछ इन्द्रावती' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत शोध गरिएको छ । उक्त शोधमा भाषाशैलीका दृष्टिले उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लैङ्गिक, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्नु उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत, शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु जस्ता उद्देश्य राखिएको पाइन्छ । समाजभाषिक अध्ययनमा सीमित रहेको उक्त अध्ययन पुस्तकालयीय, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिलाई आधार बनाई अध्ययन गरिएको, उपन्यासमा वर्गीय विभेद व्यापक रूपमा रहेको, शिक्षित र अशिक्षितहरूको भाषिक प्रयोगमा भाषिक उच्चारण, शब्दचयन, शैली र विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणमा स्पष्ट रहेको, अशिक्षित पात्रहरूको भाषामा भाषिक उचरण, शब्दचयन र शैलीमा मानक रूपको प्रयोग, परिष्कारमा कमजोरी रहेको निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ । उक्त शोधपत्रले अनुसन्धानको समाजभाषिक अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याउनुका साथै पात्रहरूको वर्गीकरणमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

डाँगी (२०६९) द्वारा 'माइतघर उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधपत्र तयार गरिएको छ । उनीद्वारा भाषाशैलीका दृष्टिले *माइतघर* उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति जस्ता उद्देश्यहरूमा अध्ययन केन्द्रित रहेको पाइन्छ । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन, वर्णनामक विधि र व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग भएको पाइन्छ । निष्कर्षका रूपमा *माइत घर* उपन्यासमा रहेका पात्रहरूमा वर्गीय भिन्नता नरहेको, सबै पात्रहरू समान रहेका, मानक भाषाको प्रयोग गरिएको, उमेरका आधारमा भाषाहरू फरक रहेको, लैङ्गिक आधारमा महिलाले प्रयोग गर्ने भाषा र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा ध्वन्यात्मक गुण, शब्दभण्डारका दृष्टिमा एवम् प्रयोगपरक भेदहरू समेत देखिएको, शैक्षिक दृष्टिकोणले स्तरीय र मानक भाषाको प्रयोग गरिएको जस्ता निष्कर्ष निकालिएको छ ।

पौडेल (२०७०) द्वारा 'एक चिहान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधपत्र तयार गरिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले *एक चिहान* उपन्यासको अध्ययनलाई शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य बनाइएको छ । उपन्यासका विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, उमेर र बौद्धिक स्तरका आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक स्थितिको अध्ययन गर्नु जस्ता उद्देश्यहरूमा अध्ययन केन्द्रित रहेको पाइन्छ । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधि, वर्णनात्मक विधि र विश्लेषणात्मक विधिलाई प्रमुख आधार बनाएको छ । निष्कर्षका रूपमा उच्च वर्ग र निम्न वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाशैली फरक रहेको, शिक्षित पात्रले मानक भाषाको प्रयोग गरेका र अशिक्षित पात्रहरूले अमानक भेदको प्रयोग गर्ने गरेका, लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्ना रहेको पाइन्छ । यस आधारमा हेर्दा यस अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्न उपयोगी भएको छ ।

ओलिया (२०७०) द्वारा 'लिलाम उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले *लिलाम* उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति जस्ता उद्देश्यहरू राखेर अध्ययन गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा पुस्तकालयीय, वर्णनात्मक र

विवरणात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । उक्त अध्ययनको निष्कर्षका रूपमा समाजभिन्न वर्गका आधारमा मध्यम वर्ग र निम्न वर्गले प्रयोग गरेको भाषामा भिन्नता रहेको, लिङ्गगत आधारमा पुरुष र महिला पात्रले प्रयोग गरेको भाषामा भिन्नता रहेको, शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित पात्रले प्रयोग गरेको भाषा स्तरअनुकूल रहेको जस्ता निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ । उक्त शोधपत्रले अनुसन्धानको समाजभाषिक अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याउनुका साथै पात्रहरूको वर्गीकरणमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

घिमिरे (२०७१) द्वारा 'प्रेम उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त कार्यमा सामाजिक सिद्धान्तका आधारमा प्रेम उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लैङ्गिक, उमेरगत र शैक्षिक स्थितिका आधारमा वर्गीकरण गर्नु, भाषाशैलीका दृष्टिले उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु जस्ता उद्देश्य राखिएका छन् । पुस्तकालयीय अध्ययन, वर्णनात्मक विधि र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी अध्ययन गरिएको छ । निष्कर्षका रूपमा प्रेम उपन्यास जीवनमा घट्ने घटनासँग सम्बन्धित रहेको, उपन्यासको समाज लैङ्गिक, शैक्षिक, वर्गीय र उमेर जस्ता दृष्टिले विभेदीकरण रहेको पाइन्छ । उक्त अध्ययनले द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रस्तुत शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्न मद्दत गर्दछ ।

अमात्य (२०७१) द्वारा 'अधुरो उपन्यास अधुरा इच्छा उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त कार्यमा भाषाशैलीका दृष्टिले अधुरो उपन्यास अधुरा इच्छा उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्ग, लिङ्ग, शैक्षिक र उमेरगत आधारमा वर्गीकरण गर्नु, भाषिक विश्लेषण गर्नु जस्ता उद्देश्यहरू राखिएका छन् । पुस्तकालयीय अध्ययन, भाषिक विश्लेषणात्मक विधिलाई प्रमुख आधार बनाई अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ । निष्कर्षका रूपमा समाज सुधार, आर्थिक उन्नति, द्वन्द्व मुक्त गरिब जनताको न्याय र मुक्ति, मध्यम वर्ग र निम्न वर्गको वर्णन विश्लेषण जस्ता निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ । उक्त अध्ययन प्रस्तुत अध्ययनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित भएकाले प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न सहयोग पुगेको छ ।

पौडेल (२०७१) द्वारा 'मोदिआइन उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त कार्यमा भाषाशैलीका दृष्टिले मोदि आइन उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु जस्ता उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । निष्कर्षका रूपमा मोदि आइन उपन्यासका माध्यमबाट महाभारतकालीन समाजको चित्रण गरिएको छ । युद्धबाट कसैको भलो हुँदैन, युद्धले मानिसको विनाश गराउँछ र शुद्धप्रति घृणा र तिरस्कार मावताको रक्षा गर्नुपर्दछ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ । उक्त अध्ययन प्रस्तुत अध्ययनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित भएकाले प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न द्वितीयक सामग्रीको रूपमा सहयोग पुगेको छ ।

लुइँटेल (२०७२) द्वारा 'सेता धरती उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ । उक्त शोधपत्रमा भाषाशैलीका दृष्टिले सेता धरती उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, सेता धरती उपन्यासका पात्रहरूको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत, शैक्षिक र जातिगत अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु जस्ता उद्देश्यहरू राखिएको छ । उक्त शोधपत्रमा मूलतः पुस्तकालयीय विधि र आंशिक रूपमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । निष्कर्षका रूपमा वर्गीय आधारमा बाल, युवा, प्रौढ, वृद्ध चारै किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको, समाजका नारीहरूको बालविवाह, त्यसपछि बाल विधवा भएर जीवनभर रङ्गहीन भएर जिन्दगी गुजार्नुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिको छर्लङ्ग चित्रण गरिएको जस्ता निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ । शोधपत्र अध्ययनले द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रस्तुत शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

पौडेल (२०७२) द्वारा मुकुन्द इन्दिरा नाटकको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा शोधपत्र तयार भएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले मुकुन्द इन्दिरा नाटकको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, नाटकका पात्रहरूलाई वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत, शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गर्नु, पात्रले प्रयोग गर्ने भाषाको वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत शैक्षिक अवस्थाका आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु त्यस अध्ययनको उद्देश्य

रहेको छ । यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन वर्णनात्मक र विवरणात्मक विधि अपनाइएको छ । सामाजिक विषयवस्तु समेटिएर लेखिएको सामाजिक, सुखान्तीय र मौलिक नाटकमा वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत बौद्धिकस्तर आदिका दृष्टिले समाजमा हुने विभेदीकरणलाई निष्कर्षमा देखाइएको छ । उक्त अध्ययन प्रस्तुत अध्ययनसंग प्रत्यक्ष सम्बन्धित भएकाले प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्न द्वितीयक सामग्रीको रूपमा उपयोगी भएको छ ।

प्रस्तुत शोध शीर्षकमा भएका अनुसन्धानले प्रस्तुत शोधकार्यलाई मागदर्शन गर्न सक्ने देखिन्छ । हालसम्म *इन्साफ* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन भएकाले यस शीर्षकमा खाद्य तथा अनुसन्धान गर्न आवश्यक ठानी उपर्युक्त अनुसन्धानलाई आधार मानेर *इन्साफ* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ ।

२.२ सैद्धान्तिक परिचय

भाषा समाजद्वारा निर्मित हुने र समाजमै प्रयोग हुने हुनाले समाजको सापेक्षतामा भाषाको अध्ययन विश्लेषण गर्ने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र समाज भाषाविज्ञान हो (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : १६)। भाषाका सामाजिक सन्दर्भ, सामाजिक कार्य, सामाजिक स्तरीकरण, समाजको जात, लिङ्ग, वर्ग, धर्म, संस्कृति आदिको प्रतिविम्बन हुने सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा भाषाको अध्ययन हुनुपर्दछ भन्ने सामाजिक भाषाविज्ञानको प्रमुख मान्यता रहिआएको हुन्छ (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : ०३)। सामाजिक भाषाविज्ञानमा सामाजिक संरचनाले भाषामा पार्ने प्रभावको अध्ययनलाई मूल विषय बनाइएको हुन्छ । समाजलाई अलग राखेर गरिएको भाषाको अध्ययन अपूर्ण हुन्छ भन्ने मान्यता सामाजिक भाषाविज्ञानको रहिआएको छ ।

२.३ समाज भाषाविज्ञानको परिचय

भाषा मानवीय उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित यादृच्छिक ध्वनि प्रतीकहरूको व्यवस्था हो । भाषाका सहायताबाट समाजका मानिसहरू विचार विनिमय गर्दछन् । सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाको समाजपरक अध्ययन हो । समाजविना भाषाको कुनै पनि

किसिमको अध्ययन पूर्ण नहुने भएकाले भाषाको किसिमको अध्ययन पूर्ण नहुने भएकाले भाषाको महत्त्व सामाजिक धरातलसम्म रहन्छ । यसरी सामाजिक दृष्टिले भाषाको अध्ययन गर्ने विधा नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो । वस्तुतः भाषा सामाजिक सम्प्रेषण एवम् व्यवहारको महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी अध्ययन भएकाले यसले भाषाको प्रयोग पक्षलाई विशेष जोड दिन्छ ।

सामाजिक भाषाविज्ञान भाषा र समाजबीचमा विविध सम्बन्धको अध्ययन गर्ने भएकाले यसको अध्ययन क्षेत्र व्यापक छ । यसको मुख्य अध्ययन क्षेत्रमा भाषा, भाषिका, भाषिक समुदाय, भाषाद्वैत, द्विभाषिकता र बहुभाषिकता, भाषिक निरन्तरता, कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण, भाषानीति र योजना आदि पर्दछन् ।

विचार विनिमयको साधन नै भाषा हो । जसलाई मानवीय उच्चरित सार्थक ध्वनिहरूको समूह भनेर पनि बुझ्न सकिन्छ । यही भाषाको वैज्ञानिक ढङ्गबाट गरिने व्यवस्थित अध्ययनलाई भाषाविज्ञान भनिन्छ । भाषालाई सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भमा हेर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो (थापा, २०६९ : ३) ।

भाषा सामाजिक वस्तु भएकाले यसका वाक्प्रतीकहरू केवल भाषिक प्रतीकका रूपमा मात्र व्यवस्थित हुँदैनन् । ती प्रतीकहरूले मानिसका आस्था, सामाजिक व्यवस्था र संस्कृतिको पनि प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् । यसैले भाषालाई सामाजिक प्रतीकको रूपमा मान्नुका साथै सम्पर्क भाषा, मानक भाषा, प्रयोक्तिजस्ता पक्षको अध्ययन गर्ने अर्थात् भाषालाई सामाजिक व्यवहारका रूपमा अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ (न्यौपाने, २०६२ : १०९) । सामाजिक भाषाविज्ञानले समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समाज, भाषा नियोजन, भाषिक सम्पर्क, भाषाको मानकीकरण, आधुनिकीकरण, सामाजिक मिश्रणसँगै भाषाको मिश्रित रूपको अध्ययन, विश्लेषण र व्याख्या गरी भाषाको मूल्याङ्कन गर्दछ । भाषाको सामाजिक सन्दर्भ, भाषाको सम्बन्ध

जस्ता पक्षलाई आधार बनाएर भाषाका माध्यमले समाजको अध्ययन गर्ने र समाजका आधारमा भाषाको स्वरूपलाई निर्धारण गर्ने भाषाविज्ञान नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो ।

सामाजिक भाषाविज्ञानका सन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै मत प्रस्तुत गरेका छन् । हड्सनले सामाजिक भाषाविज्ञान समाजका सापेक्षतामा गरिने भाषाको अध्ययन हो भनेका छन् । फिसम्यानका अनुसार सामाजिक भाषाविज्ञानले कसले, कोसँग, कहिले र कस्तो भाषा प्रयोग गरिरहेको छ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित भएर भाषाको अध्ययन गर्दछ भनेको पाइन्छ । पिटर ट्रोजिलले सामान्यतया भाषा र सांस्कृतिक सन्दर्भहरूमा प्रयुक्त हुने भाषाको रूप हेर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान हो भनेका छन् । त्यस्तै चूडामणि बन्धुका अनुसार समाजकै परिप्रेक्ष्यमा भाषाको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानअन्तर्गत गरिन्छ भनिएको पाइन्छ । हेमाङ्गराज अधिकारीका अनुसार भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिएको छ (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : ४) । यसरी विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नो शैलीमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय दिए पनि समग्रमा भन्नुपर्दा समाज भाषाविज्ञान भनेको समाजको सापेक्षतामा गरिने भाषाको अध्ययन हो भन्न सकिन्छ ।

२.४ समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र

समाज भाषाविज्ञानमा विषयगत विविधता रहने हुँदा यसको सम्बन्ध ज्ञानका अरु शाखासँग पनि रहेको हुन्छ । यस अर्थमा यसको क्षेत्र विस्तृत छ । प्रथमतः यो भाषा र समाजको पारस्परिक सम्बन्धको अध्ययन गर्ने विधा भएकाले भाषाविज्ञान र समाजविज्ञान नै यसका अध्ययनीय विषयवस्तुको मूल स्रोत हुन् (घिमिरे, २०६५ : ०५) । समाजसँग सम्बन्धित रहेर भाषाको अध्ययन गर्दा जे-जस्ता कुराहरूको अध्ययन गरिन्छ, तिनै कुराहरू समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रहरू मानिन्छन् ।

सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाविज्ञानका विभिन्न शाखाहरूमध्ये एक हो । सामाजिक भाषाविज्ञान भाषा र समाजबीचका विविध सम्बन्धको अध्ययन भएकाले समाजविज्ञान र भाषाविज्ञान यसको अध्ययन क्षेत्र व्यापक छ (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : ०५) । निश्चित

विषयको परिधि, खास परिवेश विशेष फाँटलाई क्षेत्र भनिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञान पनि भाषा र समाजका बीचका विविध सम्बन्धको अध्ययन भएकाले यसको अध्ययन क्षेत्र पनि विस्तृत रहेको छ । यो भाषा र समाजको पारस्परिक सम्बन्धको अध्ययन गर्ने मूल स्रोत हो । समाज भाषाविज्ञानलाई अन्तरवैयक्तिक विषयका रूपमा लिइन्छ, किनभने यो विभिन्न विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित कुराहरूको अन्तर्सम्बन्धबाट विकास भएको हो ।

समाज भाषाविज्ञानमा समाजशास्त्र र भाषाविज्ञानका विषयसँग सन्निहित रहेका छन् । यसका साथै मानवशास्त्र, मनोविज्ञान, शिक्षाशास्त्र आदिका केही पक्षसित यसको सम्बन्ध पाइन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रको बारेमा विद्वान्हरूका बीचमा मतमतान्तर पाइन्छ । मतमतान्तरकै बीचबाट साभ्ना निष्कर्षमा पुग्दा सामाजिक भाषाविज्ञानका क्षेत्रहरू : भाषाको सामाजिक पक्षको विश्लेषण गर्नु, भाषिक समुदायको पहिचान गर्नु, भाषाको मानकीकरण, आधुनिकीकरण गर्नु, राष्ट्रभाषा, सम्पर्क भाषा, स्थानीय भाषा र अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको निर्धारण गर्नु, समुदायभित्र भाषाको प्रयोगसम्बन्धी ढाँचा, शैली र भाषिक परिवर्तनका कारणबारे विश्लेषण गर्नु, भाषाका सामाजिक भेद, प्रयुक्तिगत भेद, भाषिक परिवर्तन, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषाद्वैत, भाषिक अभिवृत्ति, भाषिक विकास, भाषा र भाषिकाको निर्धारण, भाषानीति, भाषायोजना, भाषिक सम्बन्ध, भाषिक विविधता, भाषिक आगमन, लोप, स्थानान्तरण, भाषा र समाजको सम्बन्ध भाषिक सम्पर्क, कोड मिश्रण, कोड परिवर्तन आदि रहेका छन् (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : ६) ।

समग्रमा भन्नुपर्दा समाज भाषाविज्ञानले भाषाको सामान्य व्यवहारको अध्ययन तथा भाषा र समाजको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने भएकाले समाजमा प्रयोग भएका भाषासँग सम्बन्धित पक्षहरूका बारेमा अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

२.५ भाषिक भेद

भाषा सामाजिक व्यवहारको महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । भाषा विभिन्न परिस्थितिमा विभिन्न प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिने भएकाले यसका विभिन्न भेदहरू पाइन्छन् ।

मूलतः एउटै भाषामा प्रचलित विविध रूपलाई नै भाषिक भेद भनिन्छ (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : २४) ।

एउटै भाषिक समाजका व्यक्तिहरूको भाषिक उच्चारण अर्थात् ध्वनि, वर्ण, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य र अर्थमा भेद देखिनुलाई भाषिक भेद भनिन्छ । एउटै भाषामा देखिने भिन्नता नै वास्तवमा भाषिक भेद हो । भाषामा देखिने विभिन्न रूप नै भाषिक भेद हो । भाषाका विभिन्न भेदहरू जस्तै : सामाजिक भेद, क्षेत्रीय भेद, कालिक भेद, विषयगत भेद, प्रसङ्गगत भेद र माध्यमगत भेद हुन्छन् । यहाँ यिनै भेदको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ :

२.५.१ सामाजिक भेद

भाषाको प्रयोग क्षेत्र समाज हो । भिन्न भिन्न ठाउँको सामाजिक संरचना भिन्न भिन्न हुन सक्छ अर्थात् हरेक समाजको आफ्नै संरचनागत व्यवस्था हुन्छ । सामाजिक अवस्था विभिन्न जाति, धर्म, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर आदि विभिन्न आधारमा निर्मित हुन्छ र भाषा पनि यही वर्गमा आधारित हुन्छ । यही सामाजिक संरचनाअनुसार भाषामा देखिने भेद नै सामाजिक भेद हो (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : ३१) ।

सामाजिक भेदको निर्माण शिक्षा, राजनैतिक चेतना, सांस्कृतिक सन्दर्भ आदिको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । समाजको संरचना, शिक्षाको स्थिति, जातीयता आदिका कारण सामाजिक भेद निर्माण भएका हुन सक्छन् (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : ३१) । कुनै पनि समाजमा एकभाषिक, द्विभाषिक र बहुभाषिक वक्ताहरूको आपसी सम्पर्कका कारणले पनि भाषामा सामाजिक भेदहरू उत्पन्न हुन्छन् । सामाजिक समुदायका सदस्यको जत, लिङ्ग, शिक्षा, पेशा, आयस्रोत र कुलीनता जस्ता कारणले भिन्न हुने भाषिक भेदलाई सामाजिक भेद भनिन्छ (घिमिरे, २०६५ : २७) ।

नेपाली भाषाको प्रयोग नेपालभित्रका विभिन्न जात जाति, धर्म, संस्कृति, वर्ग, उमेर, लिङ्ग, शिक्षा आदिले प्रयोग गर्ने हुनाले यसैका विभिन्न सामाजिक भेदहरू रहेका

हुन्छन् । शिक्षित र अशिक्षित वर्ग, उच्च र निम्न वर्ग तथा अशान्त र शान्त वर्गका बीच भाषिक अन्तर देखा पर्दछ । अत्युच्च वर्गले बुबा आइबक्स्यो, मध्यम वर्गले बुबा आउनुभयो र समाजका निम्न वर्गले बा आए भन्ने गरेको हामी पाउँछ (ओभा, २०७२ : १०४) ।

२.५.१.१ वर्गका आधारमा

नेपाली समाजमा वर्गीय भेद पाइन्छ । समाजको यस भेदले भाषामा पनि भेद जन्माएको पाइन्छ । नेपाली समाजमा उच्च वर्गले बोल्ने भाषा र मध्यम वर्गले बोल्ने भाषा तथा निम्न वर्गका किसान, मजदुरले बोल्ने भाषामा स्पष्ट भेद देखिन्छ । उच्च, मध्य र निम्न वर्गले प्रयोग गर्ने भाषामा तहगत भिन्नता पाइन्छ (गौतम र अन्य, २०६३ : ३८३) । नेपाली समाजमा रहेका विभिन्न वर्गका मानिसहरूका बोलीमा पाइने भिन्नतालाई निम्नबमोजिम उल्लेख गरिन्छ :

(क) उच्च वर्ग

समाजमा प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा नै उच्च वर्गीय आधारको भाषा हो । नेपालमा सम्भ्रान्त, थापा, राण र शाहहरूले बोल्ने आइस्योस्, गइस्योस् जस्ता शैली भेद सामाजिक भेदका नमुना हुन् (थापा, २०६९ : ४३) ।

(ख) मध्यम वर्ग

समाजमा कुलीनन वर्गको भाषा र सामान्य परिवारको भाषामा भिन्नता हुन्छ । मध्यम वर्गले बोल्ने भाषा नै साभा सम्पर्कको भाषाको रूपमा रहेको हुन्छ । यस वर्गका व्यक्तिहरूले पनि स्तरीय तथा मानक भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ । जस्तै : बुबा, आमा, खानुहोस्, जी, तपाईं आदि ।

(ग) निम्न वर्ग

सामान्य बोलचालमा मात्र प्रयोग हुने, सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त नगरेको भाषालाई भाषाको निम्न भेद भनिन्छ । पारिवारिक वार्तालाप तथा अनौपचारिक सन्दर्भमा प्रयोग हुने भाषा निम्न भेद हो (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : ४०) । अन्य वर्गको तुलनामा यस वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा निम्न स्तरको नै मानिन्छ । जस्तै : बाउ, बज्यै, आमै, आए, जुठे, ठूले आदि ।

२.५.१.२ लिङ्गगत आधारमा

लिङ्गगत आधारमा पनि भाषा प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । एउटै भाषामा पनि महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने बोलीमा भिन्नता पाइन्छ । ध्वन्यात्मक गुण, रङ्गको पहिचान गर्ने क्षमता, शब्दभण्डार आदिका दृष्टिले महिला र पुरुषको भाषा प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : १८) ।

(क) पुरुष

महिलाभन्दा पुरुषको भाषा भिन्न किसिमको हुन्छ (घिमिरे, २०६५ : २८) । पुरुषको भाषा आदेशात्मक वा निर्देशात्मक तथा रुखो स्वभावको हुन्छ । उनीहरूको भाषामा तार्किकता र वैचारिकता पाइन्छ ।

(ख) महिला

महिलाहरूले बोल्ने भाषिक अभिव्यक्तिको एकवचन, प्रथम पुरुष, पूर्ण र अज्ञात पक्ष जस्तै : भनेकी छु, थिएँ, खाएकी छु, तपाईंकी आदि क्रियामा लैङ्गिक पहिचान पाइन्छ (थापा, २०६९ : ४३) । महिलाहरूले प्रयोग गर्ने भाषा नरम किसिमको सभ्य हुन्छ ।

२.५.१.३ उमेरका आधारमा

उमेर भिन्नताले पनि भाषामा भिन्नता ल्याउँछ । बालबालिकाले प्रयोग गर्ने भाषामा बढी कोमलता, युवायुवतीको भाषामा बढी शृङ्गारिकता पाइन्छ भने प्रौढ तथा

वृद्ध, वृद्धा समूहले प्रयोग गर्न भाषा बालक तथा युवायुवतीको भन्दा भिन्नै हुने गर्दछ (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : १७) । जुनसुकै समाजमा पनि उमेरअनुसार भाषिक प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । उमेरअन्तर्गत बालक, युवा, प्रौढ र वृद्ध पर्दछन् । जुन निम्नानुसार रहेका छन् :

(क) बालक

बालकले प्रयोग गर्ने भाषा बढी कोमल प्रकृतिको हुन्छ । यस प्रकारको भाषालाई तोते बोली पनि भनिन्छ । जस्तै : पापा, नाना, चाचा आदि ।

(ख) युवा

युवायुवतीले बढी मात्रामा शृङ्गारिक भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यिनीहरूको भाषा हिन्दी तथा अङ्ग्रेजीको कोड मिश्रण पनि पाइन्छ । जस्तै : यार, डान्स, इमेल, फेसबुक आदि ।

(ग) प्रौढ/वृद्ध

प्रौढ तथा वृद्धहरूले आफ्नो संस्कृतिअनुसार सभ्य, परिपक्व, मर्यादित भाषाको प्रयोग गर्छन् । यस उमेरका व्यक्तिहरूले सोभो अर्थ लाग्ने सरल भाषाको प्रयोग गर्दछन् । जस्तै : खाजा, पँधेरो, बाटो, बस गाडी आदि ।

२.५.१.४ शिक्षाका आधारमा

हरेक व्यक्तिको शैक्षिक स्तरले भाषिक प्रयोगमा प्रभाव पारेको हुन्छ । शिक्षित व्यक्तिले हरेक प्राविधिक शब्द र स्तरीय भाषालाई समय र सन्दर्भअनुसार मिलाएर प्रयोग गरेको हुन्छ भने अशिक्षित व्यक्तिले सन्दर्भलाई सही प्रयोग गर्न सक्दैन (थापा, २०६९ : ४२) ।

(क) शिक्षित वर्ग

शिक्षित वर्गका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषा स्तरीय र मानक हुन्छ । यस वर्गका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा शिष्ट किसिमको वा औपचारिक प्रकृतिको हुन्छ (जस्तै : आउनुहोस्, सन्चै, हुनुहुन्छ, कहाँसम्म आदि ।

(ख) अशिक्षित वर्ग

यस वर्गले समाजमा चलनचल्तीमा रहेको भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ । सामान्य बोलचालको भाषा प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू यस वर्गअन्तर्गत पर्दछन् । जस्तै : काँबाट, कोसोरी, आमदिन, जान्चु आदि ।

२.५.२ क्षेत्रीय भेद

खास खास क्षेत्र विशेषमा बाँधिएर बोलिने भाषाको भेद क्षेत्रीय भेद हो । एकै किसिमको भाषा बोल्ने वक्ताहरूको भौगोलिक विविधताले क्षेत्रीय भेदको जन्म हुने गर्द । यो भेद उच्चारण, शब्दभण्डार र वाक्यगठनमा देखिन्छ । भौगोलिक स्थितिका आधारमा यस भाषिकाको जन्म हुने गर्दछ । एक भौगोलिक क्षेत्रमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरू अर्को ठाउँमा बसाइँ सरेर जाँदा भौगोलिक विकटता आदिका कारण यस भाषिकाले आफ्नो अस्तित्व कायम राख्ने गर्दछ ।

२.५.३ कालिक भेद

भाषामा समयको अन्तरालले पनि भाषिक विविधा उत्पन्न गराउन सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । यही समयको अन्तरालले उत्पन्न स्तरीय भाषिका भन्दा फरक भाषिक रूपलाई ऐतिहासिक भाषिका अथवा भाषाको कालिक भेद भनिन्छ । एउटा पुस्ता र अर्को पुस्ताको भाषिक प्रयोगमा जति फरक हुन्छ, त्यति नै प्रचीन नेपाली र आधुनिक नेपालीको भाषामा भिन्नता पाइन्छ (थापा, २०६९ : ४४) ।

२.५.४ विषयगत भेद

भाषाको प्रयोगका क्रममा विषयगत आधारमा देनि भाषिक भेदलाई विषयगत भेद भनिन्छ । विषयगत भेद शब्दभण्डार, अभिव्यक्ति प्रणाली, वाक्यगठन तथा शैलीगत आधारमा छुट्टिन्छ (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : ३६) । नेपाली भाषाको विषयगत भेदअन्तर्गत कृषि, व्यापार, खेलकुद, कानून आदि क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषालाई देखाउन सकिन्छ ।

२.५.५ प्रसङ्गगत भेद

वक्ताले कुन अवस्थामा कोसँग, किन, कसरी भाषाको प्रयोग गर्दैछ भन्ने आधारमा छुट्ट्याउने भाषिक भेद नै प्रसङ्गगत भेद हो । कुनै एउटावस्तुलाई अवस्था, स्थान र प्रसङ्गअनुसार भिन्न भिन्न नामले बुझिन्छ भने त्यो प्रसङ्गगत भेद हो (भण्डारी र पौडेल, २०७२ : ३७) । जस्तै : मृत शरीरलाई लाश र शव भन्नु, कपडालाई धरो, धजा, कात्रो भन्नु आदिलाई भाषाको प्रसङ्गगत भेद भनिन्छ ।

२.५.६ माध्यमगत भेद

भाषाको माध्यमगत भेदअन्तर्गत मौखिक र लिखित भाषा पर्दछन् । कथ्य भाषा अनौपचारिक प्रकृतिको हुन्छ भने लेख्य भाषा औपचारिक प्रकृतिको हुन्छ । भाषाको बोध र अभिव्यक्तिको माध्यम कथ्य र लेख्य नै हो । भाषाको बोध सुनाइसँग सम्बन्धित छ भने अभिव्यक्ति बोलाइसँग सम्बन्धित छ । कुनै पनि भाषाको कथ्य भेद बोलीचालीमा सीमित हुन्छ भने लेख्य भेद लेखाइसँग सम्बन्धित भएकाले लेख्य चिह्नहरूसँग सम्बन्ध राख्दछ ।

अध्याय तीन

अध्ययनविधि र प्रक्रिया

३.१ अध्ययनविधि

कुनै पनि अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाउनका लागि निश्चित तौरतरिका अपनाइएको हुन्छ । अध्ययन कार्यलाई उक्त तौरतरिकाले सुनिश्चित बाटो प्रदान गरी उद्देश्यसम्म डोच्याउने काम गर्दछ, यसलाई नै अध्ययनको विधि पनि भनिन्छ । अनुसन्धानका क्षेत्रमा अध्ययन विधिलाई महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा लिइन्छ । प्रस्तुत अध्ययन मुख्यतः पुस्तकालयीय अध्ययनको उपयोग गरिएको छ । साथै सामग्रीको व्याख्या विश्लेषणका लागि विभिन्न सन्दर्भग्रन्थहरूको उपयोग गरिएको छ । उपन्याससँग सम्बन्धित विभिन्न लेखरचनाहरूलाई पनि सहायक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

३.२ अध्ययन प्रक्रिया :

प्रस्तुत शोधका लागि निम्नानुसारका प्रक्रिया अपनाइएको छ :

३.२.१ सामग्री सङ्कलन :

प्रस्तुत अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीका रूपमा निम्नानुसारका सामग्रीहरू उपयोग गरिएको छ :

३.२.१.१ प्राथमिक स्रोत

प्रस्तुत शोधकार्यको प्राथमिक स्रोतका रूपमा भिमनिधी तिवारीको *इन्साफ* उपन्यासलाई उपयोग गरिएको छ ।

३.२.१.२ द्वितीयक स्रोत

प्रस्तुत शोधकार्यको द्वितीयक सामग्रीको रूपमा समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बद्ध विभिन्न पाठ्यपुस्तक, शोधपत्र, अनुसन्धानात्मक लेख, शोध निर्देशकको सल्लाह, सुभाष, परामर्श, पत्रिकामा प्रकाशित खोजमूलक लेख, सन्दर्भपुस्तक आदि सामग्री रहेका छन् । सामग्री सङ्कलनपश्चात् पुस्तकालयीय अध्ययन, वर्णनात्मक विधि र विश्लेषणात्मक विधिलाई आधार बनाई अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्क विश्लेषण

कुनै पनि अनुसन्धान तथ्यका आधारमा गरिन्छ । तथ्य अनुसन्धानका प्रमाण आधार स्रोत हुन् । तथ्यलाई तथ्याङ्क, सूचनालाई सामग्रीको रूपमा लिइन्छ । कुनै पनि अनुसन्धानात्मक कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा विश्लेषण सम्पन्न गर्नका लागि खास किसिमको प्रक्रियाको अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अनुसन्धानलाई निश्चित उद्देश्य प्राप्त र निकर्षमा पुऱ्याउन मुख्यतः पुस्तकालयीय अध्ययन र वर्णन तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषणका क्रममा सैद्धान्तिक आधार तयार पार्न विभिन्न ग्रन्थहरूको साथै शोधपत्र तथा अन्य सम्बद्ध लेख र रचनाबाट सामग्री लिइएको छ ।

प्रस्तुत शोधलाई व्यवस्थित गर्ने सम्बन्धमा सङ्कलित सामग्रीलाई वर्णनात्मक एवम् विवरणात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । *इन्साफ* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययका सन्दर्भमा वर्गका आधारमा (उच्च, मध्यम र निम्न), लिङ्गका आधारमा (महिला र पुरुष), उमेरका आधारमा (बालक, युवा, वृद्ध) र शिक्षाका आधारमा (शिक्षित र अशिक्षित) तालिकीकरण र व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत स्रोतको विश्लेषण गर्ने क्रममा *इन्साफ* उपन्यासलाई सिद्धान्तका आधारमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय चार

वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा इन्साफ उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण

भीमनिधि तिवारीद्वारा लिखित इन्साफ (२०६८) उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । समाज विभिन्न जाति, वर्ग, लिङ्ग, पेशा, धर्म आदिको सङ्गम स्थान हो । समाजमा सम्पूर्ण व्यक्तिहरू वर्ग, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा आदिका आधारमा फरक फरक हुन्छन् । यसकारण एउटै भाषा प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूमा पनि विविधता पाइन्छ । यी माथि उल्लिखित कुराका आधारमा इन्साफ उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लैङ्गिक, उमेर र शिक्षाका आधारमा निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ :

तालिका नं. १

वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण

क्र.सं.	पात्रहरू	वर्ग			लिङ्ग		उमेर				शिक्षा	
		उच्च	मध्यम	निम्न	महिला	पुरुष	बाल	युवा	प्रौढ	वृद्ध	शिक्षित	अशिक्षित
१.	वीरबहादुर खत्री (विरे)	-	-	+	-	+	-	-	+	-	-	+
२.	सेती	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+
३.	डम्बरकुमारी	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	+
४.	ठूली	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+
५.	महन्तकाजी	+	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-
६.	नर्मदा	+	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
७.	काजी	+	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-
८.	कजिनी	+	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
९.	भान्जाराजा	-	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-
१०.	हाकिम साहेब	+	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-

क्र.सं	पात्रहरू	वर्ग			लिङ्ग		उमेर				शिक्षा	
		उच्च	मध्यम	निम्न	महिला	पुरुष	बाल	युवा	प्रौढ	वृद्ध	शिक्षित	अशिक्षित
११.	शैलराज	-	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-
१२.	गुरु धर्मनाथ	-	+	-	-	+	-	-	-	+	+	-
१३.	आइते	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	+
१४.	गोरे	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	+
१५.	साहिँला	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	+
१६.	बुधे	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	+
१७.	ठुल्दुलै	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+
१८.	पण्डित करुणाकर	-	+	-	-	+	-	-	-	+	+	-
१९.	कोषराज	-	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-
२०.	दीपराज	-	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-
२१.	रानीसाहेब	+	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
२२.	पुलिस	-	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-
२३.	मेजिस्ट्रेटसाहेब	+	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-
२४.	गुप्तचर	-	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-
२५.	मैयानानी	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-
२६.	सानुमान	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+
२७.	हाजिफ	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+

माथि उल्लिखित तालिकाका आधारमा रहेर विश्लेषण गर्दा उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीयता, लैङ्गिकता, उमेर र शैक्षिक आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । उपन्यासका पात्रले आफूभन्दा तल्ला वर्गका पात्रलाई अपमानजनक भाषा र आफ्नो परिवारस्तरका मान्छेसँग आदरार्थी र शिष्ट भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । मध्यम वर्गको पात्रले शिष्ट, सभ्य र मानक भाषाको प्रयोग गरेका छन् भने निम्न वर्गका पात्रले अनादर, अशिष्ट, अमानक, प्रशंसा र स्तुतिपरक भाषाको प्रयोग गरेका छन् । उच्च वर्गका पात्रका

रूपमा महन्त काजी, नर्मदा, काजी, कजिनी, हाकिमसाहेब, ठुलुलै, मेजिस्ट्रेटसाहेब, मैयाँनानी, मध्यम वर्गका पात्रका रूपमा भान्जाराजा, गुरु धर्मनाथ, शैलराज, कोषराज, दीपराज, पुलिस आदि र निम्न वर्गका पात्रका रूपमा वीरबहादुर (विरे), सेती, आइते, डम्बरकुमारी, ठूली, गोरे, साइला आदि रहेका छन् ।

लैङ्गिकताका आधारमा आधारित भएर विश्लेषण गर्दा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषाशैली उनीहरूको लवाइखवाइ, गुण, शब्दभण्डार आदिका दृष्टिले फरक पाइन्छ । यस उपन्यासमा महिला पात्रअन्तर्गत सेती, डम्बरकुमारी, ठूली, नर्मदा, कजिनी, ठुलुलै, रानीसाहेब, मैयाँनानीलगायतका पात्रहरू रहेका छन् । पुरुष वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरूमा वीरबहादुर खत्री (विरे), महन्तकाजी, काजी, भान्जाराजा, हाकिम साहेब, शैलराज, गुरु धर्मनाथ, आइते, गोरे, साहिँला, पण्डित करुणाकर, कोषराज, दीपराज, पुलिस, मेजिस्ट्रेटसाहेब, गुप्तचर, सानुमान, हाजिफ आदि रहेका छन् ।

उमेरका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासमा बाल, युवा, प्रौढ पात्रको उपस्थिति बढी रहेको पाइन्छ । एउटै भाषा पनि उमेर समूहअनुसार पृथक् पृथक् रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । युवाको भाषामा शृङ्गारिकता, प्रौढको भाषामा व्यावहारिकता र वृद्धको भाषामा लोकोक्ति र उपदेश जस्ता कुरालाई भेटाउन सकिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा बाल पात्रका रूपमा आइते, गोरे, साहिँला रहेका छन् । युवा पात्रका रूपमा भान्जाराजा, शैलराज, कोषराज, दीपराज, पुलिस, गुप्तचर, मैयाँनानी आदि प्रौढ पात्रको भूमिकामा वीरबहादुर खत्री (विरे), सेती, ठूली, महन्तकाजी, नर्मदा, काजी, कजिनी, हाकिम साहेब, ठुलुलै, रानीसाहेब, मेजिस्ट्रेटसाहेब, सानुमान, हाजिफ आदि र वृद्ध पात्रका रूपमा डम्बरकुमारी, गुरु धर्मनाथ, पण्डित करुणाकर आदि वृद्ध पात्रका देखिएका छन् । समग्र उपन्यासमा वृद्ध पात्रको भूमिका गौण, अन्य पात्रको भन्दा प्रौढ पात्रको भूमिकामा बाहुल्यता रहेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा शिक्षित तथा अशिक्षित पात्रहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । उपन्यासमा आर्थिक अवस्था कमजोर हुने व्यक्ति अशिक्षित र आर्थिक अवस्था राम्रो हुने व्यक्ति प्रायः शिक्षित पात्रको भूमिकामा रहेका छन् । *इन्साफ* उपन्यासमा महन्तकाजी, नर्मदा, काजी, कजिनी, भान्जाराजा, हाकिम साहेब, शैलराज, गुरु धर्मनाथ, पण्डित

करुणाकर, कोषराज, दीपराज, रानीसाहेब, पुलिस, मेजिस्ट्रेटसाहेब, गुप्तचर, मैयाँनानी आदि शिक्षित पात्रको भूमिकामा र वीरबहादुर खत्री (विरे), सेती, डम्बरकुमारी, ठूली, आइते, गोरे, साहिँला, ठुलुदुलै, सानुमान, हाजिफ आदिलाई अशिक्षित पात्रका रूपमा लिइएको छ । उपन्यासमा अशिक्षित पात्रको तुलनामा शिक्षित पात्रको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ ।

यसरी *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण, वर्गीय, लैङ्गिक, उमेरगत तथा शैक्षिक अवस्थाका आधारमा गरिएको छ । वर्गीय आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न, लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुष, उमेरगत आधारमा बाल, युवा, प्रौढ र वृद्ध र शिक्षाको आधारमा शिक्षित र अशिक्षित गरी वर्गीकरण गरिएको छ ।

अध्याय पाँच

वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा इन्साफ उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक स्थितिको विश्लेषण

समाजभाषिक अध्ययनमा समाजले प्रयोग गरेको भाषाको अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ। कृतिको समाजभाषिक अध्ययनमा कृतिलाई एउटा सानो समाजको रूपमा लिएर त्यसभित्र पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको अध्ययन विश्लेषण गर्ने कार्य गरिन्छ। प्रस्तुत इन्साफ उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको अध्ययन गरिएको छ। इन्साफ उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लिङ्गीय, उमेर र शैक्षिक आधारमा वर्गीकरण गरी ती पात्रले प्रयोग गरेको भाषाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। यस उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको अध्ययन विस्तृत रूपमा निम्नानुसार गरिएको छ :

५.१ वर्गीय आधारमा उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक स्थितिको विश्लेषण

समाजमा आर्थिक, सामाजिक र पेशागत आधारमा वर्ग विभाजन गरिएको हुन्छ। समाजमा हरेक वर्गले आ-आफ्नो अस्तित्व खोजेको हुन्छ। वर्गका आधारमा भाषामा फरकपन देखिन्छ। आपसी विचार विनिमय गर्दा उच्च वर्गसँग मध्यम वर्गका व्यक्तिले उच्च आदरको प्रयोग गर्दछन् भने उच्च वर्गले मध्यम वर्ग वा निम्न वर्गसँग विचार विनिमय गर्दा निम्न आदर वा ठाडो भाषाको प्रयोग गरेको हुन्छ। यसरी समाजमा प्रयोग हुने भाषामा वर्गीय विभेद विद्यमान रहेको हुन्छ। नाता सम्बन्ध, आदर, सम्बोधन, भलाकुसारीमा प्रस्ट रूपमा भिन्नता देखिन्छ। भाषामा देखिएका यस किसिमको फरकपनलाई सामाजिक भेद भनिन्छ। वर्गीयताको आधारमा सामाजिक भेद सिर्जना हुन्छ।

प्रस्तुत *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई वर्गीय आधारमा वर्गीकरण गरेर उपन्यासको समाजमा देखिएको वर्गीय अवस्थालाई मूलतः उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ :

५.१.१ उच्च वर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण

समाजमा रहेका व्यक्ति वा सदस्यहरू जो आर्थिक हिसाबले सबल रहेका छन्, त्यस्ता समूहलाई समाजले उच्च वर्गको स्थान दिएको हुन्छ । समाजका हरेक क्षेत्रमा अवसरको उपयोग गर्न पाउने हुनाले यस वर्गको व्यक्तिले मानक, परिष्कृत, स्तरीय, शुद्ध आदरार्थी भाषाको प्रयोग गर्दछन् । आफूभन्दा निम्न आय स्तर भएका वा तल्लो वर्गका व्यक्तिहरू माथि हैकमवादी भाषाको समेत प्रयोगले उनीहरूको उच्च अहम्ताको बोध गराउँछ । *इन्साफ* उपन्यासमा उच्च वर्गका पात्रको रूपमा महन्त काजी, नर्बदा, काजी, कजिनी, हाकिमसाहेब, ठुलुलै, मेजिस्ट्रेटसाहेब, मैयाँनानीजस्ता चरित्रहरू देखा परेका छन् । यिनीहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवादका केही नमुनालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- “अरे हाकिमसाहेब ! यो त घर होइन, चारैतिर बन्द बाकस हो । यहाँ को आउन सक्ने ?” (पृ. १३)
- “म मुमा रानीसाहेबबाट कन्यादान भएकी छोरी ।” (पृ. ४१)
- “दाजु यही घरको एउटा लडमा बस्नुहुन्छ, मुमा रानीसाहेबले पठाइदिइबक्सेको मान्छेले पकाएको भुजा ज्युनार (?) गर्नुहुन्छ । (पृ. ४३)
- “छुट्टिन छुट्टिन परेपछि त्यही पुरानो थोत्रो घर चिरेर को बस्छ ? मुमा रानीसाहेबले आफ्नै क्याम्पभित्र पनि मेरो निम्ति एउटा बङ्गाला बनाइदिन सकिबक्सन्छ ।” (पृ. ४४)
- “मेजिस्ट्रेटसाहेब जान लाग्नुभो ।” (पृ. ५२)
- “तिम्नी मुमा रानीसाहेब ठाडो घाटी लगाएर सिसी पनि पिइबक्सन्छ । खै, त्यसमा पनि त कसैले केही भनेका छैनन् नि । (पृ. ६४)

- “छिः कस्तो गहनाएको ! यस्तो दुर्गन्ध बाटो कसरी आउन सकेको होला – दिह्नौ ? घिन पनि नलाग्ने ।” (पृ. ७०)
- “ग्याँसको बत्तीमा उनको हीराको कानपासा र कानको फूली ज्वाला फ्याँकीफ्याँकी झल्किरहेकै थियो । सबका आँखा एकछिन यताउति अलमलिँदै उनकै चेहरामा गएर टक्क अड्दै गर्थे । (पृ. ७२)
- “मुमा रानीसाहेब पनि रातदिन लोग्नेमान्छेकै साथ गफ, खेलबाड गरिबक्सन्छ, नि ।” (पृ. ७३)
- “म अब मुमा रानीसाहेबकहाँ बस्ने गरेर जान लागें । सुनाइदिऊँ भनेर आएकी ।” (पृ. ९४)
- “कत्तिको चढेको त लौ त्यो काठो ! बसेनि खाली पेट, हाम्रो बाहुलीको टीका थाप्न आइरहेको मान्छे, यो वर्ष यस बेलासम्म नआएको सके भोलि आउने होला; अब नआउने होला ।” (पृ. १३८)
- “भोगेर सुख पाइन्छ ? अह्नाइबक्सेको काम म नगरी छोड्ने हैन ।” (पृ. १४१)
- “मेरो घर आजै, ऐले तुरुन्तै खाली गरिदे । राजीखुसीले गर्छस् भने गर्छस्, होइन भने यी चार जना छन्, यिनैले तेरा झिटीभाम्टा आँगनमा ल्याएर थुपारिदिन्छन् । म ताल्चा मार्छु ।” (पृ. १४३)
- “दुई कोस त हिँडियो होला हगि, हजुर ?” (पृ. १७०)
- “यो लुरे बाहुनको सन्तानको मैले के खाएकी छु र रातदिन मलाई पिरिरहन्छ ।” (पृ. २०७)

माथि उल्लिखित संवादले उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उक्त संवादमा प्रयोग गरिएका “म मुमा रानीसाहेबबाट कन्यादान भएकी छोरी । दाजु यही घरको एउटा लडमा बस्नुहुन्छ, मुमा रानीसाहेबले पठाइदिइबक्सेको मान्छेले पकाएको भुजा ज्युनार (?) गर्नुहुन्छ । छुट्टिन छुट्टिन परेपछि त्यही पुरानो थोत्रो घर चिरेर को बस्छ ? मुमा रानीसाहेबले आफ्नै क्याम्पभिन्न पनि मेरो निम्ति एउटा बड्गाला बनाइदिन सकिबक्सन्छ ।

मेजिस्ट्रेटसाहेब जान लाग्नुभो । तिम्री मुमा रानीसाहेब ठाडो घाटी लगाएर सिसी पनि पिइबक्सन्छ । खै, त्यसमा पनि त कसैले केही भनेका छैनन् नि । छि : कस्तो गहनाएको ! यस्तो दुर्गन्ध बाटो कसरी आउन सकेको होला – दिह्नौ ? घिन पनि नलाग्ने । ग्याँसको बत्तीमा उनको हीराको कानपासा र कानको फूली ज्वाला फ्याँकीफ्याँकी भल्किरहेकै थियो । सबका आँखा एकछिन यताउति अलमलिंदै उनकै चेहरामा गएर टक्क अड्दै गर्थे । मुमा रानीसाहेब पनि रातदिन लोग्नेमान्छेकै साथ गफ, खेलबाड गरिबक्सन्छ नि । म अब मुमा रानीसाहेबकहाँ बस्ने गरेर जान लागौं । सुनादिऊँ भनेर आएकी । कत्तिको चढेको त लौ त्यो काठो ! बसेनि खाली पेट, हाम्रो बाहुलीको टीका थाप्न आइरहेको मान्छे, यो वर्ष यस बेलासम्म नआएको सके भोलि आउने होला; अझ नआउने होला । मेरो घर आजै, ऐले तुरुन्तै खाली गरिदे । राजीखुसीले गर्छस् भने गर्छस्, होइन भने यी चार जना छन्, यिनैले तेरा भिँटीभाम्टा आँगनमा ल्याएर थुपारिदिन्छन् । म ताल्चा मार्छु । दुई कोस त हिँडियो होला हगि, हजुर ? यो लुरे बाहुनको सन्तानको मैले के खाएकी छु र रातदिन मलाई पिरिरहन्छ, जस्ता भाषिक अभिव्यक्तिले उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । उपर्युक्त संवादमा उच्च वर्गका पात्रले रानीसाहेब, गरिबक्सन्छ, जस्ता उच्चस्तरीय भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । उच्च आदरार्थी, शिष्ट र सभ्य भाषाको प्रयोग उच्च वर्गीय भाषाको विशेषता यस उपन्यासमा प्रयोग भए पनि निम्न वर्गलाई अलि हेपाहा प्रवृत्तिको भाषा प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

५.१.२ मध्यम वर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण

समाजमा मध्यम वर्गीय पात्रले प्रयोग गर्ने भाषाको बाहुल्यता रहेको छ । मध्यम वर्गीय समुदायले प्रयोग गर्ने भाषिक भेद नै वास्तविक भाषा हो । यस वर्गले बोल्न भाषालाई मानक भाषा भनिन्छ । मध्यम वर्गीय समुदायको भाषामा उच्च वर्गको जस्तो देखावटीपन निम्न वर्गीय जस्तो भाषिक अशुद्धता हुँदैन । यस भाषिक भेदलाई सबै समुदायले स्वीकार गरेको हुन्छ । मध्यम वर्गीय भाषा पठनपाठन, सञ्चार माध्यम औपचारिक सन्दर्भ आदि क्षेत्रमा बढी प्रयोग गरिन्छ । *इन्साफ* उपन्यासमा संवादहरूमा मध्यम वर्गीय भाषाको प्रयोग धेरै गरिएको छ । यस उपन्यासमा मध्यम वर्गीय पात्रहरूमा

भान्जाराजा, गुरु धर्मनाथ, शैलराज, कोषराज, दीपराज, पुलिस आदि रहेका छन् । यिनीहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवादका केही नमुनालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- “तिमी किन नि फुटपाथ छँदाछँदै मुल सडकमा हिँडेको ? के यो काइदा हो ? तिमि जागिरदार पुलिस भएर त यस्तो बेकाइदा गछौं भने म त ढाक्रे ।” (पृ. ६७)
- “मार्नुहोला भन्ने आस गरेको त लौ, मलाई पो तिर्नुभो तपाईंले त ।” (पृ. ७४)
- “हिँड्नोस् मेरै डेरामा । लैजाऔं मालताल । जसरी भए पनि अटाऔंला । एकै ठाउँमा बस्न नहुने के छ र ? नेपाल आमाका ही भाइभाइ त हौं नि ।” (पृ. १४१)
- “म यहाँ अर्काको डेरामा अटाइनअटाई कोचिएर बसूँ, आफ्नो खास हकको भोगबन्धकी घरबारीमा बिरे जबरजस्ती बसोस् । यो कदापि हुन सक्तैन मैले धेरै पटक सूचना पनि गरे; तैपनि उसले छोडेन । अब चार जना भूसतिघेलाई साथमा लिएर जान्छु र त्यल्लाई म जबरजस्ती निकालिदिन्छु । आफू त्यहीं गएर बस्छु । बाहिरफेर, हावापानी खुला, खेतीपाती गच्यो, जीउ पनि फेरिन्छ ।” (पृ. १४३)
- “म त जाबो विचारी, अह्नाएको काम गर्ने मानिस, मुद्दा छिन्ने उहाँ न्यायधिशहरू हुनुहुन्छ, उहाँ भन्नोस् !” (पृ. २२४)
- “लौ बाजे, पाल्लोस् पाल्लोस् । अब बस्ने काम छैन यहाँ ।” (पृ. २२४)
- “बाजे, दर्सन गरूँ, बेर्थमा किन यसरी कराउनुहुन्छ, घाँटी सुकाउनुहुन्छ ? तपाईंको मुद्दा डिसमिस भएको हैन, त्यो त तपाईंले जित्नुभाको पो त !” (पृ. २२५)
- “मलाई सबै कुरा थाहा छ । मेरो गुरुले साह्रै दुःख पाउनुभएको छ । अब म मेरो गुरुलाई एउटा बङ्गला बनाइदिन्छु, विवाह पनि गराइदिन्छु । यसरी, यस्तो चालले बसेर भएन गुरु, सधैं ।” (पृ. २४०)
- “गुरु ! मेरो गुरु ! मलाई यस्तो टुहुरो तुल्याएर नजानुहोस् न, गुरु ।” (पृ. २४२)

प्रस्तुत उदाहरणमा मध्यम वर्गीय भाषिक भेदको प्रयोग गरिएको छ । माथि उल्लिखित संवादमा “तिमी किन नि फुटपाथ छँदाछँदै मुल सडकमा हिँडेको ? के यो काइदा हो ? तिमी जागिरदार पुलिस भएर त यस्तो बेकाइदा गछौं भने म त ढाक्रे । “मार्नुहोला भन्ने आस गरेको त लौ, मलाई पो तिर्नुभो तपाईंले त “म त जाबो विचारी, अह्राएको काम गर्ने मानिस, मुद्दा छिन्ने उहाँ न्यायधिशहरू हुनुहुन्छ, उहाँ भन्नोस् !” “लौ बाजे, पाल्नोस् पाल्नोस् । अब बस्ने काम छैन यहाँ “बाजे, दर्सुन गरुं, बेर्थमा किन यसरी कराउनुहुन्छ, घाँटी सुकाउनुहुन्छ ? तपाईंको मुद्दा डिसमिस भएको हैन, त्यो त तपाईंले जित्नुभाको पो त !” “मलाई सबै कुरा थाहा छ । मेरो गुरुले साह्रै दुःख पाउनुभएको छ । अब म मेरो गुरुलाई एउटा बड्गला बनाइदिन्छु, विवाह पनि गराइदिन्छु । यसरी, यस्तो चालले बसेर भएन गुरु, सधैं । “गुरु ! मेरो गुरु ! मलाई यस्तो टुहुरो तुल्याएर नजानुहोस् न, गुरु आदिजस्ता भाषिक संवादले मध्यम वर्गीय चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यस उपन्यासका पात्रहरू मध्यम वर्गीय नेपाली समाजका नमुना पात्र हुन् । मध्यम वर्गीय भाषामा मानक, शुद्ध र स्तरीय भाषाको प्रयोग पाइन्छ, जसको प्रत्यक्ष प्रभाव माथि उल्लिखित संवादमा पाउन सकिन्छ ।

५.१.३ निम्न वर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण

समाजमा आर्थिक रूपले पछाडि परेका वर्गलाई निम्न वर्ग भनिन्छ । निम्न वर्गको भाषा अनौपचारिक किसिमको हुन्छ । भाषामा परिष्कार नआएको ठाडो खालको भाषा निम्न वर्गीय भाषा हो । यो कथ्य स्वभावको हुन्छ । *इन्साफ* उपन्यासमा मध्यम वर्गीय भाषाको तुलनामा निम्न वर्गीय भाषाको कम मात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ । खासगरी निम्न वर्गीय भाषा ग्रामीण सन्दर्भ, अशिक्षित व्यक्तिले प्रयोग गर्दछन् । भाषामा आदर, पदसङ्गति नमिलेको व्याकरणिक रूपमा त्रुटिपूर्ण प्रयोग गरिएको हुन्छ । भाषामा समाजको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको हुन्छ । समाज जति पिछडिएको छ भाषा पनि त्यस्तै प्रकृतिको हुन्छ । *इन्साफ* उपन्यासमा निम्न वर्गीय पात्रका रूपमा वीरबहादुर (विरे), सेती, आइते, डम्बरकुमारी, ठूली, गोरे, साइला आदि रहेका छन् । निम्न वर्गीय पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक संवादका केही नमुनालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- “ठूली ! देखिहालिस्, यो सालको सुक्खाले मारिहाल्यो । उसै त उत्रो खेती, उसमाथि भन्नु । के खाँर बाँच्ने ? पन्ध्र दिन त यही कोइरालोको फूलले पाल्ला ।” (पृ. ६)
- “अर्काले लाको, खाको, अर्को बनिबनाउ भाको देखिनसहेकी । पख्लिस् राँड, तेरा गालाँ तातो पन्युँको डा नबसालीकन।” (पृ. २२)
- “ला राँडी तँलाई राँडी ! अझ पनि छोप्लिस् कि राँडी ?” (पृ. २२)
- भैंसी नै मय्यो ! के दूध ल्याउने !” (पृ. २६)
- के सुतिरहन्छेस् ! तेरो बाबु साँढे आयो उठ् ।” (पृ. ४९)
- “तँलाई के थाहा यस्तो कुरा ।” (पृ. ५१)
- “कालभैरव भनेका तिनै हुन्, ढोग् ।” (५१)
- “जय अन्नपूर्णादेवी ! बाँचुन्ज्याल पेटभरि अन्न जुटाइदेऊ ।” (पृ. ५६)
- “त्यत्रो साँढेलाई त्यस्तो घाममा दुई-अढाई घण्टासम्म घिच्याएर असिना र पसिना गरेर ठानामा पुऱ्याएँ चार पैसा आएन ; उल्टो आफ्नै मुख निन्याउरो, जीउ लस्त भयो । यो काममा जे भए पनि दुई-चार आना नै भए पनि आम्दानी त हुने भयो कि, तमाखुको गर्जोसम्म त टय्यो कि..... ” (पृ. ५७)
- “बिचरा भोको कुकुर जुन जुठेन, रङ्गानमै पनि आसकै आँखाले हेर्छ यता सिता टिप्न पाइन्छ कि उता पाइन्छ कि ।” (पृ. ५८)
- “हजुर ! मबाट हुने भए हाजिरै छु, नहुने भए अरुलाई विचार गर्नुपर्ला ।” (पृ. ६१)
- “पेटमा वायु खेलेपछि भोक लाग्दैन, त्यस्तै मनमा कुरा खेलेपछि पनि निद्रा लाग्दैन ।” (पृ. ८१)
- “क्या हो ? बरफ खान्छौ ?” (पृ. ८४)
- “कति पैसे खान्छौ ? चारपैसे, आठपैसे, सोह्रपैसे ” “खै पैसा देऊ त” (पृ. ८५)
- “म त दुईपैसे खान्छु ।” (पृ. ८५)

- “के कुरा गन्या तिमले ? माखा केमा मर्देन ? दूधमा मर्देन कि ? दहीमा मर्देन कि ? चियामा मर्देन कि ? मिठाईमा, मासुमा, जेमा पनि पर्छ, मर्छ । खानेले त्यो देख्नुहुन्न, त्यति हो ।” (पृ. ८८)
- “दुई-चार पैसा होला कि भनेर पो नोकरी गर्न आएको, बिनसिति ञ्यालखानवास भयो भने के गर्ने ?” (पृ. १०६)
- “लौ आजको छाँक हाम्रा बाउ भोकै पर्ने भए । भाँडा माभिसकिहालिन् आँबैले के खान्छन् अब !” (पृ. १०९)
- “तँ काँठा ! गर्नु गरिन्छस् एः ! उहाँ भने मसित दिह्नौँजसो भेट हुने यहाँ भने यो चाल ।” (पृ. ११०)
- “नयाँ लुगा फेरिछौ; छोराले ल्याइदिएका हुन् बुहारी ?” (पृ. १२५)
- “खाए तिनै अधमले मेरो पाडोलाई खाए; आमालाई पनि खाए, छोरालाई पनि खाए, तिनै दुष्टहरूले रेटे खाए ।” (पृ. १२९)
- “हुन्छ, बस्नोस् । चाकडी गर्ने म छँदैछु । (पृ. १४४)
- “हरे ! म गरिबको बास उठाएर यिनलाई के फाइदा ? यिनको निम्ति तीन सय पनि नपुग, जाबो रुपियाँ, एकै रातमा कति हारजित हुन्छ । बकस पाइस्, छोडिदिँ भने पनि हुनेमा यत्रो धडपकड ... ।” (पृ. १४४)
- “जा न त्यहाँ पाखातिर । ऊ त्यतिका वस्तु चर्न लागि रहेका छन् । जति भए पनि पाइन्छ । म फर्केर आउँदाखेरि यो सिध्याइराखू ।” (पृ. १६३)
- “आते ! ए आते ! आते ।” (पृ. १६४)
- “हेर, आते, मैले सुन्या, तेरा बाउ त गाँसबास उठ्यो मेरो भनेर मुगलान पस्यो रे ।” (पृ. १८४)
- “यी पो भाग्यमानी रैछन् । आमाबाबु छन् । खेतीपाती छ । घर छ । बाखापाठा छन् । बिहान बेलुकै भात खाईकन पनि दिउँसो खाजा खान पाउँछन् ।” (पृ. १८५)
- “तिमलाई डिँगाहो ! पख तिम्रा बाउको जात्रा नदेखाई ।” (पृ. १८७)

- “ए आँबै ! आऊ न, भट्टै आऊ । फेरि भय्याड ढाल्ल लाग्यो ।” (पृ. १९३)
- “भैगो आतु, छोड्दे । यी तल बसून् हामी माथि बसौंला । के भाको छ र ! बरु एक मुठो हरियो घाँस खोजेर ल्याएर खान दे । यिनीहरूलाई बलले भन्दा सलले जित्न सकिन्छ ।” (पृ. १९३)
- “लौ, असनतिर गएर आलु, चिउरा खा ।” (पृ. २१७)
- “मैले दुक्ख गर्नुपर्ने जहान, छोराछोरीकै निम्ति न हो । एउटै जीउले लाईखाई हुने भए त बिदेसिए पनि भयो, जोगी भएर अलक लगाएर हिँडे पनि भयो । म यहाँ मीठो-चोखो खाएर बसेको छु- घरमा मेरी जहान, एउटा मात्र सन्तान छोरो।” (पृ. २२८)
- “के गर्ने त बाजे, यही भुपडीमा जतिजति पुग्छ उतिउति गरेर बसौं भने बसौं ।” (पृ. २३४)

माथि उल्लिखित उदाहरणमा निम्न वर्गीय भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । ठूली ! देखिहालिस्, यो सालको सुक्खाले मारिहाल्यो । उसै त उत्रो खेती, उसमाथि भन्नु । के खा'र बाँच्ने ? पन्छ दिन त यही कोइरालोको फूलले पाल्ला । अर्काले लाको, खाको, अर्को बनिबनाउ भाको देखिनसहेकी । पख्लिस् राँड, तेरा गालाँ तातो पन्यूको डा नबसालीकन। ला राँडी तँलाई राँडी ! अझ पनि छोप्लिस् कि राँडी ? के सुतिरहन्छेस् ! तेरो बाबु साँढे आयो उठ् । पेटमा वायु खेलेपछि भोक लाग्दैन, त्यस्तै मनमा कुरा खेलेपछि पनि निद्रा लाग्दैन । के कुरा गन्या तिमले ? माखा केमा मर्दैन ? दूधमा मर्दैन कि ? दहीमा मर्दैन कि ? चियामा मर्दैन कि ? मिठाईमा, मासुमा, जेमा पनि पर्छ, मर्छ । खानेले त्यो देख्नुहुन्न, त्यति हो । दुई-चार पैसा होला कि भनेर पो नोकरी गर्न आएको, बिनसिति ज्यालखानवास भयो भने के गर्ने ? तँ काँठा ! गर्नु गरिन्छस् ए: ! उहाँ भने मसित दिह्नौँजसो भेट हुने यहाँ भने यो चाल । नयाँ लुगा फेरिछौँ; छोराके ल्याइदिएका हुन् बुहारी ? खाए तिनै अधमले मेरो पाडोलाई खाए; आमालाई पनि खाए, छोरालाई पनि खाए, तिनै दुष्टहरूले रेटे खाए । जा न त्यहाँ पाखातिर । ऊ त्यतिका वस्तु चर्न

लागिरहेका छन् । जति भए पनि पाइन्छ । म फर्केर आउँदाखेरि यो सिध्याइराख्नु । आते ! ए आते ! आते । हेर, आते, मैले सुन्या, तेरा बाउ त गाँसबास उठ्यो मेरो भनेर मुगलान पस्यो रे । यी पो भाग्यमानी रैछन् । आमाबाबु छन् । खेतीपाती छ । घर छ । बाखापाठा छन् । बिहान बेलुकै भात खाईकन पनि दिउँसो खाजा खान पाउँछन् । तिमलाई डिँगाहो ! पख तिम्रा बाउको जात्रा नदेखाई । ए आँबै ! आऊ न, भट्टै आऊ । फेरि भय्याड ढाल्न लाग्यो । भैगो आतु, छोड्दे । यी तल बसून् हामी माथि बसौंला । के भाको छ र ! बरु एक मुठो हरियो घाँस खोजेर ल्याएर खान दे । यिनीहरूलाई बलले भन्दा सलले जित्न सकिन्छ । मैले दुक्ख गर्नुपर्ने जहान, छोराछोरीकै निम्ति न हो । एउटै जीउले लाईखाई हुने भए त बिदेसिए पनि भयो, जोगी भएर अलक लगाएर हिँडे पनि भयो । म यहाँ मीठो-चोखो खाएर बसेको छु- घरमा मेरी जहान, एउटा मात्र सन्तान छोरो। के गर्ने त बाजे, यही भूपडीमा जतिजति पुग्छ उतिउति गरेर बसौं भने बसौं । जस्ता भाषिक अभिव्यक्तिको प्रयोग गरिएको छ । उक्त संवादमा प्रस्तुत भएको भाषाले चाकडी, चाप्लुसी, प्रशंसा, स्तुति, अमानक, अशिष्ट र अनौपचारिक भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त निम्न वर्गको भाषा आदरहित अशिष्ट र अभद्र प्रकृतिको समेत रहेको छ । समाजमा शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित रहेको यस वर्गले सामाजिक व्यवहारमा हरेक पक्षसँग घुलमिल हुन नपाइकन जीवन बिताउन परेकाले इन्साफ उपन्यासमा निम्न वर्गका पात्रले उच्च र मध्यम वर्ग भन्दा भिन्न प्रकृतिको भाषिक व्यवहार प्रस्तुत संवादमा देखा परेको छ ।

५.२ उमेरगत आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

भाषिक भेदका विभिन्न कारणमध्ये उमेर पनि एक हो । उमेरको अन्तरसँगै व्यक्तिले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता देखिन्छ । उमेरका आधारमा भाषिक भेद स्पष्ट रूपमा देखा पर्दछ । बालबालिकाको भाषामा कोमलता, युवाको भाषामा शृङ्गारिकता, प्रौढको भाषामा व्यावहारिकता, वृद्धको भाषामा अर्ती उपदेश र धार्मिक स्तुति आदि पाइन्छ । *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूलाई बाल, युवा, प्रौढ र वृद्ध गरी चार भागमा वर्गीकरण गरी भाषिक स्थितिको विश्लेषण गरिएको छ । बाल पात्रको भूमिका गौण रहेको

यस उपन्यासमा अन्य पात्रको उमेरगत हिसाबले भाषिक स्थितिको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

५.२.१ बाल पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

यस उपन्यासमा युवाहरू नै उपन्यासका मुख्य पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । बाल पात्रहरूले सामान्य खालका अनि आफ्नो अलि जिद्दी स्वभाव देखाउने खालका भाषाहरू बोल्दछन् । *इन्साफ* उपन्यासका बाल पात्रहरूमा आइते, गोरे, साहिँला, बुधे आदि रहेका छन् । यिनीहरूले प्रयोग गरेको भाषिक संवादलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- “ए बाबु ! के देउता हो त्यस्तो ?” (पृ. ५१)
- “ओहो ! सहरमा त यस्तो पनि घर हुँदो रहेछ ।” (पृ. ५९)
- “म त दुईपैसे खान्छु ।” (पृ. ८५)
- “आफू जन्मेको बार पनि आफूलाई थाहा हुन्छ ?” (पृ. ८६)
- “आहा ! यस्तो काम पो काम ! यस्तो ठाम पो ठाम !” (पृ. ८७)
- “छ्याः माखा मरेको । कसरी खानु ।” (पृ. ८८)
- “के कुरा गन्या तिमले ? माखा केमा मर्देन ? दूधमा मर्देन कि ? दहीमा मर्देन कि ? चियामा मर्देन कि ? मिठाईमा, मासुमा, जेमा पनि पर्छ, मर्छ । खानेले त्यो देख्नुहुन्न, त्यति हो ।” (पृ. ८८)
- “देख्यौ कस्तो रहेछ ! बजार हो; ह्याँ जे पनि, जस्तो पनि बिक्रछ । ल्याएर अगिल्लिर राखिदिनुपर्छ, त्यति हो ।” (पृ. ८८)
- “लौ आजको छाक हाम्रा बाउ भोकै पर्ने भए । भाँडा माभिसकिहालिन् आँबैले । के खान्छन् अब !” (पृ. १०९)
- “एकलै डर लाग्छ । भूत आयो भने ।” (पृ. १४७)

- “जय वनकाली ! जय रक्तकाली ! जय श्वेतकाली ! जय गुज्जेकाली ! जय भद्रकाली ! जजय दछिनकाली !” (पृ. १४७)
- “ए आँबै ! के भो ! उठ न, के गरेर बस्या ।” (पृ. १६६)
- “मलाई के थाहा त ? बाबुले पारिबाट गोबर ल्याउनु भन्नभाको थ्यो र माथि आमा छँदै छन् नि भनेर गोको म । यिनले मलाई कहाँ भनिन् र ? ... म पनेरो जान लागौं तैले घर नछोडेस् कहाँ भनिन् र ? भन्यौ ? ” (पृ. १६७)
- “वाह ! तँचाहिँ डिलमा रमिता हेरेर बस्ने, हामीचाहिँ मारिरने ?” (पृ. १८५)
- “बाबु माछ्राजस्तै चिप्लेर फुत्किहाले; आमा पनि भ्यागुतो जस्तो उफ्रेर गइ हाल्नेछन्; गड्यौलाजस्तो भएर बस्ने त अब म पो भएँ – माछ्रो खाएर ।” (पृ. १८६)
- “कत्तिको भो त आँबै, सधैं मलाई मारेकी थियौ नि ! आज आफैँ कसरी मय्यौ ! त्यो बाँकी रोटी पनि भागअन्सार मलाई पनि दिनैपय्यो ।” (पृ. २१५)
- “हुँहुँ मैले नखाको कुरामा पनि हुँ हुँ हुँ मलाई यसरी हुँहुँ ढाडमा ढुस्सा दिने । हुँहुँहुँ कौवाले खायो त म मैले के गरुँ ? हुँहुँहुँ” (पृ. २१६)
- “बाउ त द्यौता हुन्, आमा मात्रै राक्षस्नी ।” (पृ. २१८)

माथि उल्लिखित भाषिक प्रयोगको स्थितिलाई हेर्दा “ए बाबु ! के देउता हो त्यस्तो ? “ओहो ! सहरमा त यस्तो पनि घर हुँदो रहेछ । “म त दुईपैसे खान्छु । “छ्याः माखा मरेको । कसरी खानु । “एकलै डर लाग्छ । भूत आयो भने ।” “ए आँबै ! के भो ! उठ न, के गरेर बस्या ।” “हुँहुँ मैले नखाको कुरामा पनि हुँ हुँ हुँ मलाई यसरी हुँहुँ ढाडमा ढुस्सा दिने । हुँहुँहुँ कौवाले खायो त म मैले के गरुँ ? हुँहुँहुँ “बाउ त द्यौता हुन्, आमा मात्रै राक्षस्नी जस्ता वाक्यहरूको प्रयोगका साथै अलि उत्साह,

डर आदिको चित्रण गर्ने विभिन्न प्रतिकात्मक भाषाको प्रयोग यहाँ स्पष्टसँग देख्न सकिन्छ ।

५.२.२ युवा पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

यस उपन्यासमा युवाहरू नै उपन्यासका मुख्य पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । युवाहरूको भाषामा प्रेम, प्रणय, शृङ्गारिकताका साथै रसिलो र रमाइलो अर्थात् जिन्दगीलाई मनोरञ्जनात्मक बनाउने खालका भाषाहरू बोल्दछन् । *इन्साफ* उपन्यासका युवा पात्रहरूमा भान्जाराजा, शैलराज, कोषराज, दीपराज, पुलिस, गुप्तचर, मैयाँनानी आदि रहेका छन् । यिनीहरूले प्रयोग गरेको भाषिक संवादलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- “के मान्छे ! नभन्नुथ्यो त किन कुरो चुहाको ? अर्काको नाँ खुल्दुली पार्नलाई” (पृ. ४)
- “यसको अर्थ म अर्कै लाउँछु – मलाई तपाईंले बरबाद गर्ने होइन, निर्माण गर्ने भन्नुभयो ।” (पृ. १५)
- “लोग्नेमानिसहरूको बीचमा त्यसरी जानुहुन्छ आइमाई भएर ?” (पृ. ६३)
- “लः के कुरा ! सिनेमा पनि हेरिन्छ नि । लोग्नेमान्छे आफूसँगैको मेचमा बसिरहेका हुन्छन् । उठेर जा भन्नुभएन, तीनतीन घण्टासम्म अन्धकारमा ।” (पृ. ६३)
- “यो त खत्री पो रहेछ ! कहाँबाट आइपुगिस् यहाँ ?” (पृ. ७१)
- “उनी खेल हेर्न आएकी”, “यही बस्नुहुन्छ अब । किन जान्नु !” (पृ. ७२)
- “मार्नुहोला भन्ने आस गरेको त लौ, मलाई पो तिर्नुभो तपाईंले त ।” (पृ. ७४)
- “यही हो इन्साफ तपाईंहरूको ? लिनोस्, लौ रुपियाँ; के भो ? एकछिनको सिगरेट खर्च गयो ।” (पृ. १३४)

माथि उल्लिखित भाषिक प्रयोगको स्थितिलाई हेर्दा के मान्छे ! नभन्नुथ्यो त किन कुरो चुहाको ? अर्काको मनाँ खुल्दुली पार्नलाई । “लोग्नेमानिसहरूको बीचमा त्यसरी

जानुहुन्छ आइमाई भएर ? लः के कुरा ! सिनेमा पनि हेरिन्छ, नि । लोग्नेमान्छे आफूसँगैको मेचमा बसिरहेका हुन्छन् । उठेर जा भन्नुभएन, तीनतीन घण्टासम्म अन्धकारमा । यो त खत्री पो रहेछ ! कहाँबाट आइपुगिस् यहाँ ? उनी खेल हेर्न आएकी”, “यही बस्नुहुन्छ अब । किन जान्नु ! मार्नुहोला भन्ने आस गरेको त लौ, मलाई पो तिर्नुभो तपाईंले त । यही हो इन्साफ तपाईंहरूको ? लिनोस्, लौ रुपियाँ, के भो ? एकछिनको सिगरेट खर्च गयो जस्ता भाषिक शब्दावलीका साथै माया प्रेम चित्रण गर्ने विभिन्न रमाइला र प्रतिकात्मक भाषाको प्रयोग यहाँ स्पष्टसँग देख्न सकिन्छ । युवाको भाषामा शृङ्गारिकता रहने भएकाले शैली र विषयवस्तु आकर्षक र परिष्कृत रहेको छ ।

५.२.३ प्रौढ पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

विविध खालका मानिसहरूको बसोबासको सङ्गम स्थल समाजलाई मानिन्छ । त्यस्तै *इन्साफ* उपन्यासमा पनि प्रौढ पात्रहरू रहेका छन् । प्रौढ पात्रहरूको भाषामा व्यावहारिकता झल्किएको पाइन्छ । मानवीय जीवनका यथार्थ अनुभूतिजन्य कुराको प्रकटीकरण भएको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रौढ पात्रको रूपमा वीरबहादुर खत्री (विरे), सेती, ठूली, महन्तकाजी, नर्मदा, काजी, कजिनी, हाकिम साहेब, ठुलुलै, रानीसाहेब, मेजिस्ट्रेटसाहेब, सानुमान, हाजिफ आदिलाई प्रौढ पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । यिनीहरूले प्रयोग गरेको भाषिक संवादलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- “कुरा के भने, अब हलुका कामबाट जीविका चलाउने बाटो खोज्नुप्यो । भैमालेहरू भैसीबाटै सप्रे । एउटा भैसी ल्याऊँ कि कसो ?” (पृ. ७)
- “हाम्रा जीबा भन्थे, सासाँ हाल्या धनको आशा नपनू ।” (पृ. ९)
- “म त उहाँलाई इन्जिन नभनेर बरु ज्वालामुखी भन्छु । ऐले मुखबाट धूवाँको मुस्लो निकाल्नुभएको छ, खेलमा जब हार हुन्छ आगो ओकल्नुहुन्छ । अस्ति देख्नुभएन ? जाबो छ सय हार्दैमा । मैले त आफ्नो समयमा, जब खेलबाट ठूलो रौस थियो, एकै रात छ हजार हारेको, छ हजार !” (पृ. १५)
- “बाह्र पनि बज्न लाग्यो कि क्या ।” (पृ. २७)

- “बाजेको जागा भयो, भित्र आएर कुरा गर् ।” (पृ. २७)
- “मैले त अधि बेलामै भनेकी नै हुँ सासमा हाल्या धनको ।” (पृ. ३१)
- “भइगयो अब यो चर्चा छोडौँ ।” (पृ. ३५)
- “जनरलसाहेबकै त नड र दाहा उखेलिसकियो भने रानीसाहेबको के गति ! हाम्री भाउजू त उनले पनि कन्यादान गरेकी एउटा गरिब पूजाकोठेकी छोरी !” (पृ. ४२)
- “होइन, मैले तिमीलाई पक्का देखेको छु कता, सम्भन सकिनँ ऐले ।” (पृ. ५७)
- “त्यो त के कुरा भयो र ! मलाई यहाँ एउटा कुरा चित्त बुझेको छैन । मोटरले मानिस किचिएर मर्यो भने पन्ध्र सय तिरे पुग्ने रे ! वर्षको साठी हजारको आम्दानी हुने मानिसहरू नेपाली जति भए पनि छन् । यदि उनीहरूले छ हजार मात्र पन्छाइदिए भने पनि चार जना मानिस छानीछानी मार्न या मराउन पाउने भए ।” (पृ. ६९)
- “यही दीर्घ हो जस्तो । यस्तो ठाउँ छ भन्ने कुराको सूचना दिनुपर्दैनथ्यो पहिले नै । नत्र बत्तीको बन्दोबस्त गरेर आउन हुन्थ्यो ।” (पृ. १०१)
- “रोटी पकाउन लाग्नुभएको छ भन्ने थाहा पाएर खान आएको ।” (पृ. १०२)
- “अस्तिको त्यत्रो हुरी, पानी ! त्यहीं बाहिर सिउरेकी थिएँ हावाले उडाएर, पानीले बगाएर लगिहालेछ नि ।” (पृ. ११०)
- “मलाई त घरै शून्यजस्तो लागेको छ – न म खेल्ँ न म त्यो लडतिर जाऊँ – हजुरलाई भन् कस्तो लागेको होला ।” (पृ. ११८)
- “कहाँ पाउनु यो जस्तो सजिलो र रसिलो पेसा ? अरुमा पुँजी चाहिन्छ, रातदिन त्यसैले बन्धनमा बाँधिइरहनुपर्छ । पाए त हुन्थ्यो ।” (पृ. ११८)
- “क्या हो साहेब ! यस्तो बेकाइदा, राति साइकल किन चढेको ?” (पृ. १३१)

- हिँडनोस् मेरै डेरामा । लैजाऔँ मालताल । जसरी भए पनि अटाऔँला । एकै ठाउँमा बस्न नहुने के छ र ? नेपाल आमाका हामी भाइभाइ त हौँ नि ।” (पृ. १४१)
- “पुस्तक पसल थाप्दैमा सरस्वती कसरी बेचिने ? यतिका पुस्तक पसलेहरू छन् ती सब सरस्वती बेचुवा नै हुनन् त ? त्यसो हो भने लेखकहरू किताब लेख्छन्, छपाउँछन्, बिक्री गर्छन्, तिनले पनि सरस्वती बेचे ।” (पृ. १५१)

माथिका संवादहरूमा प्रौढ पात्रको भाषा स्पष्ट रूपमा देखा परेको छ । अब हलुका कामबाट जीविका चलाउने बाटो खोज्नुपर्थ्यो । भैँमालेहरू भैँसीबाटै सप्रे । एउटा भैँसी ल्याऊँ कि कसो ? सासाँ हाल्या धनको आशा नपर्नु । मैले तिमीलाई पक्का देखेको छु कता, सम्भन सकिन्नँ ऐले । उनीहरूले छ हजार मात्र पन्छाइदिए भने पनि चार जना मानिस छानीछानी मार्न या मराउन पाउने भए । घरै शून्यजस्तो लागेको छ । “कहाँ पाउनु यो जस्तो सजिलो र रसिलो पेसा ? अरुमा पुँजी चाहिन्छ, रातदिन त्यसैले बन्धनमा बाँधिइरहनुपर्छ । पाए त हुन्थ्यो । नेपाल आमाका हामी भाइभाइ त हौँ नि । “पुस्तक पसल थाप्दैमा सरस्वती कसरी बेचिने ? आदि गहकिलो भाषाको प्रयोग प्रौढ पात्रले गरेका छन् । व्यावहारिक शब्दको प्रयोग व्यावहारिकता, मानकता र सन्देशमूलक औपचारिक भाषाको प्रयोग प्रौढ पात्रले गरेका हुन्छन् । त्यसकारण प्रौढ पात्रले प्रयोग गरेको भाषा बाल तथा युवा पात्रले प्रयोग गरेभन्दा फरक सामाजीकरणमा सहयोग पुऱ्याउने प्रकृतिको हुन्छ ।

५.२.४ वृद्ध पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

वृद्धवृद्धा समाजका आदर्श व्यक्तिकारूपमा रहेका हुन्छन् । असल मार्गमा डोऱ्याउने काममा यिनीहरूको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । वृद्ध पात्रको भाषामा उखानटुक्का, लोकोक्ति, अर्ती उपदेश, दर्शन, ईश्वरीय भक्तिभाव आदि पाइन्छन् । *इन्साफ* उपन्यासमा वृद्ध पात्रको रूपमा डम्बरकुमारी, गुरु धर्मनाथ, पण्डित करुणाकर आदि रहेका छन् । यिनीहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवादका नमुनालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- “भन्न त भनिस् नाई, अवालमा ईटा पोल्या छ, सिउपुरीमा दाउरो छ । तालुको पसिना पैतालाँ पुऱ्याएर भारी बोक्नु – चैत, वैशाख, जेठको का ! भन्याजस्तो कहाँ छ र ! अब त बूढो पनि भइयो नि ।” (पृ. ७)
- “सबैलाई थाहा छ – दस ढुङ्गोभन्दा एक मुङ्गो गह्रौं हुन्छ ।” (पृ. ७)
- “कति चढेकी त यो !” (पृ. ४१)
- “तिमीहरू कुनै पनि मेरा हातगोडा होइनौ । मेरो मुटु, अझ त्यसभित्रको रगत हौ । तिमीहरूमध्ये कुनै एउटासित पनि म छुट्टिएर बस्न सक्तिनँ ।” (पृ. ४३)
- “नयाँ लुगा फेरिछौ; छोराले ल्याइदिएका हुन् बुहारी ?” (पृ. १२५)
- “किन नहुनु ? यी भएन ? सुरुवालको मोहता घुँडासम्म स्याहार्नुपर्छ, जुत्तो लाउनु हुँदैन । फटाफट हिँड्नुपर्छ, आफ्नो मेलो सकेर आउनुपर्छ लौ जानुस् ।” (पृ. २१०)
- “साह्रै भोकाएछ बरा ! बरा ! साह्रै भोकाएछ ।” (पृ. २५०)
- “उ : ओछ्यान छ । आमाचाहिँ सिरानमा बसेर कपाल सुमसुम्याइ दिइरहेकी थिइन् ।” (पृ. २५१)
- “ए, त्यो त ज्वाइँबाजे पो हो कि क्या !” “हुन् कि क्या !” (पृ. २५६)
- “कठै ! कसरी दुब्लाउनु भेछ ।” (पृ. २५६)

माथि प्रस्तुत संवादमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्थितिलाई हेर्दा प्रौढभन्दा फरक विचार प्रस्तुत गरिएको छ । वृद्ध पात्रहरूको भाषामा सामान्यतः माया ममता, आशातीत, ईश्वरीय भक्तिभाव निरस खालको भाषाशैली, जीवन मरणको कुरा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । उपर्युक्त संवादमा कति चढेकी त यो । तिमीहरू कुनै पनि मेरा हातगोडा होइनौ । मेरो मुटु, अझ त्यसभित्रको रगत हौ । तिमीहरूमध्ये कुनै एउटासित पनि म छुट्टिएर बस्न सक्तिनँ । नयाँ लुगा फेरिछौ; छोराले ल्याइदिएका हुन् बुहारी । साह्रै भोकाएछ बरा ! बरा ! साह्रै भोकाएछ । ए, त्यो त ज्वाइँबाजे पो हो कि क्या ! हुन् कि क्या । कठै ! कसरी दुब्लाउनु भेछ जस्ता शब्दावली तथा वाक्यले वृद्ध पात्रको भाषाको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

५.३ शैक्षिक अवस्थाका आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

जुनसुकै भाषामा पनि भाषिक भेदको मूल कारण शिक्षालाई पनि मान्नुपर्ने हुन्छ । शिक्षा प्राप्त गरेका व्यक्तिले प्रयोग गर्ने भाषा र शिक्षा प्राप्त नगरेका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा धेरै अन्तर भेटिन्छ । शिक्षित वर्गका भाषामा औपचारिक उच्च भाषिक भेदको प्रयोग पाइन्छ भने अशिक्षित वर्गको भाषामा अनौपचारिक तथा भाषाको निम्न भेदको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा रहेका पात्रहरूलाई शैक्षिक अवस्थाका आधारमा दुई वर्गमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

५.३.१ शिक्षित पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

समाजका सबै व्यक्तिको एउटै मानसिकता, स्तर र दक्षता हुँदैन । फरक फरक सोच विचार र मानसिकतामा अगाडि बढी रहेका हुन्छन् । समाजमा शिक्षित वर्गका पात्रहरू जानेको, बुझेको, अरुलाई सम्झाउने, बुझाउने, सान्त्वना दिने व्यक्तिको रूपमा रहन्छन् । अरुलाई दुःख, पीडा भइरहेको बेला ममता खन्याउन सक्नु नै शिक्षित व्यक्तिको चिनारी हो । शिक्षित व्यक्तिले प्रयोग गर्ने भाषा औपचारिक, शिष्ट, मानक र सभ्य हुन्छ । *इन्साफ* उपन्यासमा शिक्षित पात्रका रूपमा महन्तकाजी, नर्मदा, काजी, कजिनी, भान्जाराजा, हाकिम साहेब, शैलराज, गुरु धर्मनाथ, पण्डित करुणाकर, कोषराज, दीपराज, रानीसाहेब, पुलिस, मेजिस्ट्रेटसाहेब, गुप्तचर, मैयाँनानी आदिलाई लिन सकिन्छ । यिनीहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवादका केही नमुनालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- “यहाँहरू दुवै जनाको धार्मिक विमर्श सुनियो । म पनि आज्ञा पाउँछु भने दुई-चार शब्द बोल्नु कि ?” (पृ. ३६)
- “लोग्नेमान्छेसित बसेर स्वास्नीमान्छेले खेल्नु हुँदैन भन्ने कुरा त मैले आज यहीं सुनेँ । हाम्रो मुमा रानीसाहेब खै त, हरहमेसा लोग्नेमानिससितै तास, पासा, गन्जिफा, बराबर कौडी पनि लेखिबक्सन्छ । कसैले केही भनेका छैनन् ।” (पृ. ६४)

- “तपाईंका घरका मालिक खोइ नि ?” (पृ. १०२)
- “अर्काको ढाडमा साइकल लोट्न नपुगोस्, आफू पनि खतरामा नपरोस् भनेर ।” (पृ. १३२)
- “पुस्तक पसल थाप्दैमा सरस्वती कसरी बेचिने ? यतिका पुस्तक पसलेहरू छन् ती सब सरस्वती बेचुवा नै हुनन् त ? त्यसो हो भने लेखकहरू किताब लेख्छन्, छपाउँछन्, बिक्री गर्छन्, तिनले पनि सरस्वती बेचे ।” (पृ. १५१)
- “होटेल थापेर त्यसको मेनेजर भएर रहनुभन्दा, अनेक भिलीमिली मालताल राखेर हाँसवाला भएर बस्नुभन्दा, किताबको पसल थापेर बस्नु धेरै जाती । मेरी उनले ठीक सल्लाह दिएकी हुन् । विद्याको प्रचार गरेर बस्न पाइने पेसा । म किताबको दोकान नै खोल्छु ।” (पृ. १५२)
- “बाबू ! यहाँ आउनुस् त ।” (पृ. १५४)
- “मेरो यो फिरादपत्र लिइदिनुस् न । यतिका बेर भइसक्यो । मलाई अरु काममा पनि जानु छ ।” (पृ. १९६)
- “तपाईंकी जहान तपाईंलाई पाल्न, पोस्न सक्ने अवस्थाकी धनी छन् ?” (पृ. १९८)
- “किन नहुनु ? यी भएन ? सुरुवालको मोहता घुँडासम्म स्याहानुपर्छ, जुत्तो लाउनु हुँदैन । फटाफट हिँड्नुपर्छ, आफ्नो मेलो सकेर आउनुपर्छ लौ जानुस् ।” (पृ. २१०)

माथि उल्लिखित संवादहरूमा भाषिक शिष्टता, परिवेशअनुकूलको भाषिक व्यवहार गर्ने सामर्थ्य, लेख्य, मानक, औपचारिक र शिष्ट भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । समग्र उपन्यासमा शिक्षित पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण गर्दा आदरसूचक शब्द प्रयोग नभए पनि नेपाली मानक भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत संवादमा यहाँहरू दुवै जनाको धार्मिक विमर्श सुनियो । म पनि आज्ञा पाउँछु भने दुई-चार शब्द बोल्नु कि ? तपाईंका घरका मालिक खोइ नि ? पुस्तक पसल थाप्दैमा सरस्वती कसरी बेचिने ? यतिका पुस्तक पसलेहरू छन् ती सब सरस्वती बेचुवा नै हुनन् त ? त्यसो हो भने लेखकहरू किताब लेख्छन्, छपाउँछन्, बिक्री गर्छन्, तिनले पनि सरस्वती बेचे । बाबू !

यहाँ आउनोस् त । मेरो यो फिरादपत्र लिइदिनोस् न । यतिका बेर भइसक्यो । मलाई अरु काममा पनि जानु छ । तपाईंकी जहान तपाइँलाई पाल्न, पोस्न सक्ने अवस्थाकी धनी छन् ? जस्ता भाषिक संवादले शिक्षित पात्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

५.३.२ अशिक्षित पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

समाजमा शिक्षाबाट वञ्चित व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा नै शिक्षित भाषा हो । सामान्य बोलीचाली वा भाषाको कथ्य रूपसँग नजिक हुनाले यो भाषा अमानक, अशुद्ध र स्तरहीन हुने गर्दछ । अशिक्षित व्यक्तिलाई नयाँ नयाँ आगन्तुक र जटिल शब्दहरूको उच्चारण गर्न कठिन हुनाले भाषिक भेद सिर्जना हुने गर्दछ । *इन्साफ* उपन्यासमा वीरबहादुर खत्री (विरे), सेती, डम्बरकुमारी, ठूली, आइते, गोरे, साहिँला, बुधे, ठुल्लुलै, सानुमान, हाजिफ आदि अशिक्षित पात्रका रूपमा देखा परेका छन् , प्रस्तुत उपन्यासमा अशिक्षित पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक संवादका नमुनालाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

- “स्वास्नीसित के को सल्लाह ? आफ्नै आँटले काम गरिन्छ ।” (पृ. ३)
- “बाउ ! अब उठ्ने बेला भै ?” (पृ. १७)
- “आमै ! उठ, उज्यालो भै ।” (पृ. ७)
- “बाउ ! भैंसी त फवाँ: फवाँ: गर्छ ।” (पृ. २०)
- “ला राँडी ! तँलाई राँडी ! अझ पनि छोप्लिस् कि राँडी ?” (पृ. २२)
- “हेर, आते, मैले सुन्या, तेरा बाउ त गाँसबाँस उठ्यो मेरो भनेर मुगलानाँ पस्यो रे !” (पृ. १८४)
- “मेरा बाउ र कान्छाबाउले कुरा गन्या सुन्या ।” (पृ. १८५)
- “तिमलाई डिँगाहो ! पख तिम्रा बाउको जात्रा नदेखाई ।” (पृ. १८७)
- “के को तेरो भाग ? तैले त बेहानै सबै खाइहालिस् नि ! मैले पो राखेको थिएँ र ऐले खाएँ ।” (पृ. १८८)
- “कल्ले भन्यो तँलाई ?” (पृ. १८८)

- “खै के, के । सके तर्साको पो हो कि !” (पृ. १९१)
- “ए आँबै ! आऊ न, भट्टै आऊ । फेरि भन्याड ढाल्न लाग्यो ।” (पृ. १९३)
- “नहान् आते, नहान् । यी साँढेहरू असाध्य ईखालु हुन्छन् । भन् कुट्यो भन् खोइरो खन्छन् ।” (पृ. १९३)
- “लौ खा तै । यस्ता मोरा छोरालाई खाउनुभन्दा ।” (पृ. २१५)
- “तँलाई मोरा, घिच्ने बेलाँ आफूले घिचेछ, बढो कौवाले खायो भन्ने भाको ।” (पृ. २१६)
- “बाउ त द्यौता हुन् आमा मात्रै राक्षस्नी ।” (पृ. २१८)

प्रस्तुत उदाहरणमा अशिक्षित पात्रको भाषा कथ्य, अनौपचारिक, अपरिष्कृत, भाषिकागत रूपमा प्रयोग भएको छ । जस्तै स्वास्नीसित के को सल्लाह ? बाउ ! अब उठ्ने बेला भै ? आमै ! उठ, उज्यालो भै । ला राँडी ! तँलाई राँडी ! अझ पनि छोप्लिस् कि राँडी ? हेर, आते, मैले सुन्या, तेरा बाउ त गाँसबाँस उठ्यो मेरो भनेर मुगलानाँ पस्यो रे । तिमलाई डिँगाहो ! पख तिम्रा बाउको जात्रा नदेखाई । के को तेरो भाग ? तैले त बेहानै सबै खाइहालिस् नि ! मैले पो राखेको थिएँ र ऐले खाएँ । कल्ले भन्यो तँलाई ? नहान् आते, नहान् । तँलाई मोरा, घिच्ने बेलाँ आफूले घिचेछ, बढो कौवाले खायो भन्ने भाको । आमा मात्रै राक्षस्नी आदि जस्ता शब्दावली र वाक्य प्रयोगले अशिक्षित पात्रको भाषिक व्यवहार स्पष्ट रूपमा देखा पर्दछ । अलि अशिष्ट भाषाको प्रयोग यस वर्गमा रहेको पाइन्छ ।

५.४ लैङ्गिक आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषा ध्वन्यात्मक गुण, रङ्ग विभेद गर्ने समता र शब्दभण्डारका दृष्टिले विभेदीकृत हुन्छ । एउटै समाज, एउटै परिवार र एउटै भाषा प्रयोग गर्ने महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा समेत फरक छुट्याउन सकिन्छ, साथै भाषिक प्रयोगबाट नै महिला वा पुरुषले प्रयोग गरेको भाषामा अन्तर

पाउन सकिन्छ । *इन्साफ* उपन्यासमा प्रयुक्त पुरुष पात्रहरू र महिला पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषिक संवादका आधारमा निम्नानुसार भाषिक विश्लेषण गरिएको छ :

५.४.१ महिला पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

पोथी वा स्त्री जातिलाई बुझाउन प्रयोग गरिने शब्दलाई महिला भनिन्छ । सहनशीलता, भावुकता र लजालुपन महिलाका विशेषता हुन् । महिलाले प्रयोग गर्ने भाषा नरम, कोमल, सुमधुर प्रकृतिको हुन्छ । *इन्साफ* उपन्यासमा महिला पात्रका रूपमा सेती, डम्बरकुमारी, ठूली, नर्मदा, कजिनी, ठुलुलै, रानीसाहेब, मैयाँनानीलगायतका पात्रहरू रहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा महिला पात्रले प्रयोग गरेका भाषिक संवादमा केही नमुना निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् :

- “किन मनाँ कुरो खेलाइरनु ? जसो पर्ला उसै टर्ला । हातपाखुरो सद्दे छँदै छ । शङ्खुलाँ अवालेहरूले ईँटा पोल्या छँदै छन् । नभए सिउपुरीको बनाँ त डढेलो लाग्या छैन कि ?” (पृ. ३)
- “उत्सुकताले भरिएको हृदय बोकेर सेती टुलुटुलु हेरिरहेकी थिई ।” (पृ. ३)
- “मजस्ती स्वास्नीलाई यस्तो लोग्ने । मेरो फुटेको कर्म ।” (पृ. ९३)
- “म अब मुमा रानीसाहेबकहाँ बस्ने गरेर जान लागौं । सुनाइदिऊँ भनेर आएकी ।” (पृ. ९४)
- “कत्रो गुण भएको लोग्ने हो र ! विद्या छैन, बुद्धि छैन, दुई पैसाको आमदानी छैन, न रूप होस्, न शीलस्वभाव होस्, न सामर्थ्य होस् ।” (पृ. ९६)
- “अस्तिको त्यत्रो हुरी, पानी ! त्यहीं बाहिर सिउरेकी थिएँ हावाले उडाएर, पानीले बगाएर लगिहालेछ नि ।” (पृ. ११०)
- “मलाई त घरै शून्यजस्तो लागेको छ – न म खेलूँ न म त्यो लडतिर जाऊँ – हजुरलाई भन् कस्तो लागेको होला ।” (पृ. ११८)

- “हरेक दिन यस्तो बेफुर्सत र मेहनतले जीउ कति अड्न सक्ला ? ढलियो भने के गर्ने ? यो सम्भव नहुने कुरा । पसल थाप्नेहरूका सारा जहानै क्रैले पसलमा बस्छन् र त धान्न सक्तैनन् भने एक जीउले ।” (पृ. १५७)
- “कति घरमा कुँजिएर बसिरहनु त ! कहिलेकाहीं लोग्नेसँग घुमफिर गर्न पनि त इच्छा हुन्छ नि ! नामकी मात्र अर्धाङ्गिनी भएर के गर्नु ?” (पृ. १६०)
- “ए : सेती दिदी, उनैका लोग्ने । यै मन्दिर हो । उ : गोरेटोबाट जजाने । उननी त घरमा छैनन् क्यार ।” (पृ. १७१)
- “आहा ! कति राम्रो ! के विधि फूल फुलेको रहेछ ! लगेर चौतालाई चढाउन पाए कस्तो हुन्थ्यो !” (पृ. १७३)
- “नहान् आते, नहान् यी साँढेहरू असाध्य ईखालु हुन्छन् । भन् कुट्यो भन् खोइरो खन्छन् ।” (पृ. १९३)
- “यो लुरे बाहुनको सन्तानको मैले के खाएकी छु र रातदिन मलाई पिरिरहन्छ ।” (पृ. २०७)
- “लोग्नेलाई छाडेर म यहाँ आएर बसेको जसाहेबलाई न परेको रहेनछ । खाली मुमा रानीसाहेबको दबाउले मात्र बोल्न सकेका रहेनछन् । आज छर्लङ्ग भयो ।” (पृ. २५५)
- “उनको अपान मेरो पनि त अपमान हो नि ! उनको बेइज्जत मेरो पनि बेइज्जत । मैले जस्तै लाएर, खाएर हिँडे पनि फलानाकी स्वास्नी भन्ने मेरो नाम खुर्केर खुर्कैँन । उनी छन् त नि सिँगार छ, शोभा छ । उनी नरहे मै अशकुन, अशोभा, अलच्छिन हुन जान्छु । उनको त्यस्तो हालत रहेछ !” (पृ. २५७)
- “मैले उनलाई हेला गरें त गरें, म स्वास्नी भएकी हुनाले जे गर्ने पनि हक छ । तर अर्काले गरेको हेला, निन्दा, हाँसो म हेर्न सक्तिनँ, सुन्न सक्तिनँ । त्यो मैलाई गरेको जस्तो हुन्छ किनकि म अर्धाङ्गिनी हुँ ।” (पृ. २५९)

माथि उल्लिखित संवाद *इन्साफ* उपन्यासमा प्रयुक्त महिला पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवादका नमुनाहरू हुन् । जसले महिलाले प्रयोग गर्ने भाषिक स्थितिलाई स्पष्ट पारेका छन् । यी संवादहरूमा महिलाले प्रयोग गरेका भाषामा स्त्रीलिङ्गी शब्दको प्रयोग पाइनुका साथै कोमलता, सरलता र स्नेहीपनको आभाष समेत रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत भाषिक संवादमा उत्सुकताले भरिएको हृदय बोकेर सेती टुलुटुलु हेरिरहेकी थिई । मजस्ती स्वास्नीलाई यस्तो लोग्ने । मेरो फुटेको कर्म । म अब मुमा रानीसाहेबकहाँ बस्ने गरेर जान लागौं । सुनाइदिऊँ भनेर आएकी । कत्रो गुण भएको लोग्ने हो र ! विद्या छैन, बुद्धि छैन, दुई पैसाको आम्दानी छैन, न रूप होस्, न शीलस्वभाव होस्, न सामर्थ्य होस् । मलाई त घरै शून्यजस्तो लागेको छ – न म खेलूँ न म त्यो लडतिर जाऊँ – हजुरलाई भन्नु कस्तो लागेको होला । हरेक दिन यस्तो बेफुर्सत र मेहनतले जीउ कति अड्न सक्ला ? ढलियो भने के गर्ने ? यो सम्भव नहुने कुरा । कति घरमा कुँजिएर बसिरहनु त ! कहिलेकाहीं लोग्नेसँग घुमफिर गर्न पनि त इच्छा हुन्छ नि ! नामकी मात्र अर्धाङ्गिनी भएर के गर्नु ? आहा ! कति राम्रो ! के विधि फूल फुलेको रहेछ ! लगेर चौतालाई चढाउन पाए कस्तो हुन्थ्यो ! यो लुरे बाहुनको सन्तानको मैले के खाएकी छु र रातदिन मलाई पिरिरहन्छ । उनको अपान मेरो पनि त अपमान हो नि ! उनको बेइज्जत मेरो पनि बेइज्जत । मैले जस्तै लाएर, खाएर हिँडे पनि फलानाकी स्वास्नी भन्ने मेरो नाम खुर्केर खुर्किदैन । उनी छन् त नि सिँगार छ, शोभा छ । उनी नरहे मै अशकुन, अशोभा, अलच्छिन हुन जान्छु । उनको त्यस्तो हालत रहेछ । जस्ता महिला पात्रको भाषिक स्वरूप स्पष्ट रूपमा देखा परेको छ । उक्त उदाहरणमा महिलाको भाषिक व्यवहार स्पष्ट रूपमा देखा परेको छ ।

५.४.२ पुरुष पात्रको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

भाले वा पुरुष जातिले प्रयोग गर्ने शब्दलाई पुलिङ्ग भनिन्छ । पुरुषहरू कठोर स्वभावका हुने भएकाले उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा कठोरता, तार्किकता, निर्णयात्मकता, निर्देशनात्मकता र अहङ्कारिकता जस्ता विशेषता पाइन्छन् । पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषा ध्वन्यात्मक र शब्दभण्डारका दृष्टिले समेत फरक हुन्छ । *इन्साफ*

उपन्यासमा पुरुष पात्रको रूपमा वीरबहादुर खत्री (विरे), महन्तकाजी, काजी, भान्जाराजा, हाकिम साहेब, शैलराज, गुरु धर्मनाथ, आइते, गोरे, साहिँला, पण्डित करुणाकर, कोषराज, दीपराज, पुलिस, मेजिस्ट्रेटसाहेब, गुप्तचर, सानुमान, हाजिफ आदि रहेका छन् । यिनीहरूले प्रयोग गरेका भाषिक संवादका केही नमुना निम्नानुसार रहेका छन् :

- “स्वास्नीसित व्यर्थ के को सल्लाह ? आफ्नै आँटले काम गरिन्छ ।” (पृ. ३)
- “नभन्ने, तँलाई भन्ने जरुरत छैन ।” (पृ. ४)
- “ठूली रिसाई, मैले कुरा बताइँनँ भनेर ठूली रिसाई । बताउनै नहुने कुरा के छ र !” (पृ. ५)
- “तँ स्वास्नीबाट मेरो घर हुँदैन । सिनेमाकी अभिनेत्रीले घर गरेर पनि गरिन्छ कहीं ?” (पृ. ९३)
- “एकै महिनाभित्रमा मलाई लिन आउन नपरोस्, ढोकामा रुन आउन नपरोस् । मज्याँ भने पनि घिच्याउन आउन्नँ । मैले त के कुरा मेरो छायाँले पनि छुँदैन ।” (पृ. ९५)
- “रोटी पकाउन लाग्नुभएको छ भन्ने थाहा पाएर खान आएको ।” (पृ. १०२)
- “म लोग्नेको हातको टीका त त्यसलाई लाउनुपरेन भने मलाई पो के दरकार ? त्यसका गाँसेका नाता बुबामुमाको हातको टीका थाप्न मलाई के सरोकार ? उहिलेका कुरा खुइलिए । अब केको जस्राहेब ? ढाक्रे अब त । बघनुक बस्ने ठाउँमा थात्रो सन्दुक बस्ने भइसक्यो ।” (पृ. १३८)
- “म लोग्ने, त्यो स्वास्नी; म टोपी, त्यो जुत्ता; म सिन्दूर, त्यो खरानी, यति थोरै दिनमा त्यस्तो विधि चढिसकिन्छ ? त्यसकी मुमा रानीसाहेबले पोइलाई हेपेको भैं, त्यो पनि मलाईई गर्न खोज्दी हो । किमार्थ सक्दिन । स्वास्नीको घराम लोग्ने बहाल तिरेर बस्ने ? हँ ? सके आफ्नो पौरखले महल बनाएर बसुँला, नसके सिंहसत्तलमा गएर सुतुँला । भनिदेऊ खाली गरिदिनेछु घर । यसै भनिदेऊ ।” (पृ. १३९)

- “यसरी पाटीमा बस्न आउनुप्यो भनेर चित्त दुखाएकी ।” (पृ. १६६)
- “म लोग्ने तँ स्वास्नी, म देवता तँ राक्षस्नी, तँ पापिनी, तँ चण्डाली, तँ क्रूर, तँ निर्दयी, नदेख्ने, नसुन्ने, तँ अन्धी, तँ बहिरी, तेरा जगल्टा केलाउनु नपुग्या, तेरो थुतुनु लुछ्छनन नपुग्या, पख्लिस् तँलाई ! तेरो बाबुको जात्रा देखाउन जानेको छु मैले । मलाई बोसाहा पार्न खोजेकी तँले ?” (पृ. १८०)
- “यही चण्डालीले गर्दा मैले यस्तो दुःख पाउनु, यस्तो बेइज्जत सहनु परेको । त्यही नरककी कीरा, पापिनीले गर्दा मैले यस्तो भुक्तमान खानुपरेको । पख्लिस् तेरा एकएक जगल्टा यही देवानी अदालतको अगाडि उखेल्छु कि उखेल्दिनँ ।” (पृ. २१२)
- “जे होस्, हार्न त म ज्यान गए पनि हार्दिनँ । पोइचाहिँ भोकै मर, स्वास्नी भुँडी भर भन्नालाई अड्डाले पो कसरी सक्ला त ए । धर्मले नदिने कुरा, न्यायले नदिने कुरा ।” (पृ. २२३)

माथिका संवादहरू *इन्साफ* उपन्यासमा प्रयुक्त पुरुष पात्रहरूको प्रयोग गरेका हुन् । यस उपन्यासका पुरुष पात्रले प्रयोग गरेको भाषा आदेशात्मक, निर्देशनात्मक, कठोर र तार्किक प्रकृतिको रहेको छ । साथै उनीहरूको भाषिक संवादमा पुलिङ्गी शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । जसले गर्दा उपर्युक्त संवादहरू पुरुष पात्रको संवाद हुन् भन्न उपयुक्त रहेको छ । उक्त संवादमा स्वास्नीसित व्यर्थ के को सल्लाह ? आफ्नै आँटले काम गरिन्छ । तँ स्वास्नीबाट मेरो घर हुँदैन । सिनेमाकी अभिनेत्रीले घर गरेर पनि गरिन्छ, कहीं ? म लोग्नेको हातको टीका त त्यसलाई लाउनुपरेन भने मलाई पो के दरकार ? त्यसका गाँसेका नाता बुबामुमाको हातको टीका थाप्न मलाई के सरोकार ? म लोग्ने, त्यो स्वास्नी; म टोपी, त्यो जुत्ता; म सिन्दूर, त्यो खरानी, यति थोरै दिनमा त्यस्तो विधि चढिसकिन्छ ? त्यसकी मुमा रानीसाहेबले पोइलाई हेपेको भैं, त्यो पनि मलाईई गर्न खोज्दी हो । किमार्थ सकिदैन । म लोग्ने तँ स्वास्नी, म देवता तँ राक्षस्नी, तँ पापिनी, तँ चण्डाली, तँ क्रूर, तँ निर्दयी, नदेख्ने, नसुन्ने, तँ अन्धी, तँ बहिरी, तेरा जगल्टा केलाउनु नपुग्या, तेरो थुतुनु लुछ्छनन नपुग्या, पख्लिस् तँलाई ! तेरो बाबुको जात्रा देखाउन जानेको

छु मैले । मलाई बोसाहा पार्न खोजेकी तैले ? यही चण्डालीले गर्दा मैले यस्तो दुःख पाउनु, यस्तो बेइज्जत सहनु परेको । त्यही नरककी कीरा, पापिनीले गर्दा मैले यस्तो भुक्तमान खानुपरेको । पख्लिस् तेरा एकएक जगल्टा यही देवानी अदालतको अगाडि उखेल्छु कि उखेल्दिनँ जस्ता भाषिक संवादका स्वरूपले पुरुष पात्रको भाषिक अभिव्यक्तिको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यी उदाहरण विशेष गरेर निर्देशन आदेश, पुरुषत्व र कठोर पुरुष मानसिक संवेगको प्रयोग पाइन्छ ।

अध्याय छ

समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा *इन्साफ* उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन

सामसामयिक नेपाली साहित्यमा कथाकार मात्र नभई उपन्यास लेखनतर्फ आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाउन सफल भीमनिधि तिवारीद्वारा लिखित सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । उनका औपन्यासिक कृतिमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक शोषण तथा त्यसले उत्पन्न गरेका समस्याहरूको उद्घाटन भएको पाइन्छ । त्यसबाहेक सामाजिक जनजीवनका कटुपूर्ण तथा कष्टकर पक्षमाथि उनले सूक्ष्म रूपमा दृष्टि पुऱ्याएका छन् । प्रेम प्रणय र त्यसमाथि हुने अमिल्दा प्रहार, राष्ट्र, समाज र संस्कृतिभित्रका विसङ्गति, पुरुष सत्ता र त्यसको स्वार्थी मनोवृत्तिको चिरफार, शुद्ध आतङ्क र त्यसको परिणाम जस्ता विविध विषयलाई उपन्यासको कथावस्तु बनाएर साहित्य लेखनतर्फ अनवरत क्रियाशील रहेका छन् ।

इन्साफ उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा उच्च वर्ग र त्यसको दलदलबाट निम्न वर्गले पलपलमा भोग्नु परेका पीडा, व्यथा र रोदनलाई उपन्यासकारले प्रस्ट रूपमा देखाएका छन् । गरिबीको चरम सीमा नाघेको अवस्थामा उच्च वर्गले गरेको हेपाहा प्रवृत्तिलाई स्पष्ट रूपमा देखाइएको छ । नेपाली समाजमा निम्न वर्गले पुरुषको अत्याचार र शोषण विरुद्ध खुलेर विद्रोह गर्न नसकेको र अत्याचारलाई सहजै सहन गर्दै आएको परिपाटीलाई समेत उपन्यासमा देखाइएको छ ।

इन्साफ उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषा सम्प्रेष्य रहेको छ । सरल, सरस र सहज भाषाको प्रयोग गरेर सामाजिक यथार्थमा आधारित व्यापक पात्र र परिवेशलाई पनि समेटेको छ । यस उपन्यासमा उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि गरिएको अन्याय अत्याचारका साथै अर्कोतिर उच्च वर्गकाहरूको बिताएको भोग विलासी जीवनको यथार्थ र मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसले हाम्रो समाजमा रहेका विशेषतालाई मौलिक रूपमा झल्काउन पनि यो उपन्यास सफल भएको छ । यस उपन्यासमा ३२ खण्ड र २६४ वटा पृष्ठ सङ्ख्या रहेका छन् ।

भाषा उपन्यास सिर्जना गर्नका लागि अति आवश्यक वस्तु हो । उपन्यासको कथावस्तु प्रस्तुतीकरणको माध्यम नै भाषा हो । उपन्यासका पात्रहरूका बीचमा देखिने

संवादात्मक अभिव्यक्तिमा उनीहरूको स्तर र परिवेशअनुकूलको भाषा प्रयोग गरिएको हुन्छ । उपन्यासको कथावस्तुलाई कुन भाषामा कस्तो ढङ्ग ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ, भन्नुलाई भाषाशैली भनिन्छ । कुनै पनि समाजमा बोलिने भाषालाई त्यस समाजको सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, आर्थिक जस्ता कुराले प्रभाव पार्दछ । *इन्साफ* उपन्यासको भाषाको अध्ययन गर्दा वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थालाई आधार बनाएर पात्रहरूको वर्गीकरण गरी उनीहरूको भाषिक स्थितिको विश्लेषण गरिएको छ । भाषिक स्थितिको विश्लेषणका क्रममा *इन्साफ* उपन्यासमा पात्रअनुसारको पद, पदावली, थेंगो, उखान, टुक्का, विचलन, अलङ्कार जस्ता कुराहरू देखा परेका छन् । जसलाई उदाहरणको रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

उखानटुक्का

भाषालाई मौलिक र जीवन्त बनाउनका लागि मानवका अनुभव र व्यवहारबाट खारिएर आएका उक्ति वा कथनलाई उखानटुक्का भनिन्छ । यहाँ विभिन्न किसिमका उखानटुक्काहरूको प्रयोग गरिएको छ ; जस्तै :

- दस ढुङ्ग्रोभन्दा एक मुङ्ग्रो गह्रौँ हुन्छ । (पृ. ७)
- आए आँप, गए भटारो । (पृ. ३६)
- ढुङ्गाको भर माटो, माटोको भर ढुङ्गा । (पृ. ४१)
- हुने बिरुवाको चिल्लो पात । (पृ. ४९)
- अच्छ्युँ खाएँ, बच्छ्युँ खाएँ, भुसे बारुलो । कालो जान्छ, गोरो आउँछ । (पृ. ६२)
- गुनको मूल्य सुनको भन्दा ठूलो हुन्छ । (पृ. ७५)
- साँझको पाहुना मीठो, चोखो खाऊन् । (पृ. ८०)
- कोट ओढी सिनेमा हेर्ने पाखी ओढी सुत्छन्, बाहिर सुरुवाल धोक्रोभिन्न पेट खोक्रो । (पृ. ८३)
- खाने पिउने रामे, चोट पाउने चामे । (पृ. १०६)
- अभागीले ताक गन्यो, खल्को हाल्ने छाक पन्यो । (पृ. १२८)
- राजाको अगाडि बाबुको दुहाई । (पृ. १३४)
- जेनबाजाको अगाडि गाइनेको सारङ्गी । (पृ. १३५)

अलङ्कार

अलङ्कार भाषाको गहना हो । भाषामा प्रयोग गरिएका शब्द र अर्थमा यो निहित भएको हुन्छ । अभिव्यक्तिलाई सुन्दर, शिष्ट, माधुर्य र ओजपूर्ण बनाउन अलङ्कारको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस उपन्यासमा प्रयुक्त भाषामा भैं, जस्तै गरी उपमा अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । यसलाई प्रस्ट गर्न निम्नलिखित उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

- कल्पनामा डुबेको कविले जसरी समय गएको थाहा पाउँदैन, दुई घण्टा पनि उसका निमित्त दुई छिनजस्तो हुन्छ, त्यस्तै चिन्तामा परेको गृहस्थ पनि । (पृ. २)
- मानिसहरूमा कसैको चाहिँ बुद्धि बिप्रेर खोलाको भलभैं सदाका लागि गएको गयै हुन्छ, कसैको चाहिँ माछा जस्तो फर्केर पनि आउँछ । (पृ. १०)
- भैंसीको हालत भने जस्ताको तस्तै रह्यो – प्रजातन्त्रपछि पनि देशको अवस्थाभैं । (पृ. २४)
- माइत बसेर घर आउँदा बिनाकिस्ती आएकी बहारीमाथि लोभिनी सासूलाई भैं । (पृ. २५)
- योग्यताभन्दा बढ्ता तनखा दिएभैं । (पृ. ५५)
- उमेर पुगेकी छोरीलाई अन्माएको दिन बाबुको दिलजस्तै । (पृ. ६०)
- आमाले दूध चुसाइसकेपछि पनि दूध चुस्ताचुस्तै हुँक्कहुँक्क गर्ने सानो शिशुजस्तै । (पृ. ६०)
- सूर्यको किरणले चन्द्रमाको चाँदनीलाई भैं । (पृ. ७१)
- जन्ती आउनुभन्दा पहिले बाजाको आवाज आएभैं । (पृ. ७१)
- मध्यम श्रेणीका गृहस्थीले दसैँमा नयाँ लुगा फेरेभैं । (पृ. ७६)
- राणावाद समाप्त हुँदा पनि चाकडीवाद रहिरहेको जस्तो । (पृ. १०८)
- मध्यम वर्गकी श्रीमतीजस्ती : भान्छे पनि, भार्या पनि । (पृ. ११५)

यसरी हेर्दा *इन्साफ* उपन्यासमा विभिन्न किसिका उखानटुक्काका साथसाथै अलङ्कारको प्रयोग पनि गरिएको पाइन्छ । यसले उपन्यासमा मिठास ल्याएको छ ।

अध्याय सात

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

७.१ सारांश

समाज र भाषाबीचको अन्तर्सम्बन्धलाई केलाउने र भाषालाई सामाजिक व्यवहारका रूपमा अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको एक नवीनतम शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान हो । समाज र भाषाबीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । समाजको प्रकृतिअनुसार भाषा पनि फरक फरक रहेको पाइन्छ । यसरी समष्टिमा भन्नुपर्दा भाषा र समाजको अन्तर्सम्बन्ध केलाउने तथा विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरूका सन्दर्भमा भाषाको अध्ययन गर्ने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको नवीन शाखालाई समाज भाषाविज्ञान भनिन्छ । यसअन्तर्गत भाषिक भेद, भाषिक समुदाय, भाषा र संस्कृतिको सम्बन्ध, भाषाको सामाजिक व्यवहार आदिका बारेमा अध्ययन गरिन्छ । समाजको प्रकृतिअनुसार पाइने नाता, सम्बन्ध, आदरार्थी, आत्मीयता, सम्बोधन आदिजस्ता पक्षका साथै कोडमिश्रण, द्विभाषिकता, भाषाद्वैत, कोडपरिवर्तन, भाषा नीति योजना, भाषान्तरण, आगम, भाषालोप जस्ता समग्र पक्षको अध्ययन विश्लेषण समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत गरिएको पाइन्छ ।

सामाजिक भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्र व्यापक रहेको छ । यसको मुख्य अध्ययन क्षेत्रका रूपमा वर्ग, उमेर, लिङ्ग र शिक्षा आदिलाई लिएको पाइन्छ । यिनै सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा केन्द्रित रहेर नेपाली साहित्यमा स्थापित कृतिहरूको समाजभाषिक अध्ययन हुनु आवश्यक ठानिएको छ । यिनै सामाजिक धरातलमा केन्द्रित भई *इन्साफ* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्न यस शोधकार्यको औचित्य रहन्छ । *इन्साफ* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको यस शोधपत्रमा अध्ययनलाई सातवटा अध्यायमा विभाजन गरी उपन्यासको भाषाशैली, विभिन्न आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण, उपन्यासभित्रको समाज, वर्ग, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा आदिका आधारमा उपन्यासको भाषिक स्थिति केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको अध्याय एकमा शोध परिचयअन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमि, अध्ययनको समस्या, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको औचित्य र अध्ययनको परिसीमाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । अध्ययन किन गरियो ? कुन कुन समस्यामा अध्ययन केन्द्रित गरिएको छ ? र समग्रमा अध्ययनको महत्त्व के छ ? आदि प्रश्नहरूको जवाफ खोज्ने कोशिस गरिएको छ ।

अध्याय दुईमा पूर्वकार्यको समीक्षा र सैद्धान्तिक अवधारणाको सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ । यस अध्यायअन्तर्गत शोध शीर्षकसँग सम्बन्धित पाठ्यपुस्तकहरूको समीक्षा र शोध समीक्षा गरी दुई उपशीर्षक राखेर समीक्षा गरिएको छ । यस अध्ययनलाई पूर्णता दिनका लागि शोधकार्यले पुऱ्याएको सहयोगलाई पूर्वकार्यको महत्त्व शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ । समाज भाषाविज्ञानको अवधारणा, समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र, समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा पात्रगत वर्गीकरणसम्बन्धी आवश्यक विश्लेषण गरी अध्ययनको सैद्धान्तिक रूपरेखा निर्माण गरिएको छ ।

अध्याय तीनअन्तर्गत अध्ययन विधि र प्रक्रिया समावेश गरिएको छ, जसअन्तर्गत अध्ययनको ढाँचा, अध्ययन क्षेत्र, तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन, तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिएको छ । मुख्यतः उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन र अंशतः वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा *इन्साफ* उपन्यास र द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा शीर्षकसँग सम्बन्धित पाठ्यपुस्तकहरू, सन्दर्भसामग्रीहरू, लेखरचना र पत्रपत्रिका आदिको प्रयोग गरिएको छ ।

अध्याय चारअन्तर्गत *इन्साफ* उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

अध्याय पाँचमा *इन्साफ* उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषिक प्रयोगको स्थितिबारे अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । जसअन्तर्गत वर्गीय आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्ग, उमेरका आधारमा बाल, युवा, वयस्क, प्रौढ र वृद्ध, लिङ्गका आधारमा महिला

र पुरुष र शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषिक स्थितिको चर्चा गरिएको छ ।

अध्याय छअन्तर्गत समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा *इन्साफ* उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन गरिएको छ । समग्र उपन्यासको भाषा सरल, सहज, सरस हुनका साथै पात्रको स्तरअनुकूलको भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । यसका अतिरिक्त यस अध्ययनमा उपन्यासमा प्रयुक्त उखानटुक्का र अलङ्कार जस्ता पक्षमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

समग्रमा *इन्साफ* उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । समाजमा घट्ने यथार्थ घटनालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको *इन्साफ* उपन्यासमा नेपाली समाजको मध्यमाञ्चल क्षेत्रको काठमाडौँ र यस आसपासको परिवेश रहेको छ । उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि गर्ने पाशविक व्यवहारको यथार्थ प्रस्तुति र निम्न वर्गले भोग्नु परेको नियतिलाई यस उपन्यासमा चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

७.२ निष्कर्ष

सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र व्यापक रहेको छ । यसले भाषा, भाषिका, समुदाय, भाषिक भेद, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषाद्वैत, भाषायोजना, कोडमिश्रण, कोडपरिवर्तन, भाषानीति, भाषान्तरण, भाषा आगम, लोप आदिलाई अध्ययन क्षेत्र बनाइएको हुन्छ । वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा व्यक्तिहरूको समाजमा छुट्टाछुट्टै भूमिका रहेको हुन्छ । यस अध्ययनलाई पूर्णता दिन सातवटा अध्यायहरू विभाजन गरी उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूको वर्ग, उमेर, लिङ्ग र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा वर्गीकरण गरी भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाई समाजभाषिक सिद्धान्तका आधारमा समग्र उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययन गरिएको छ । यही सैद्धान्तिक आधारहरूलाई अध्ययनको क्षेत्र मानी निष्कर्ष निकालिएको छ, जसलाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

- *इन्साफ* उपन्यास भीमनिधि तिवारीद्वारा लेखिएको नितान्त सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास
- यस उपन्यासमा समाजमा उच्च वर्गले निम्न वर्गप्रति गर्ने पशुतुल्य व्यवहारको यथार्थ चित्रण
- उपन्यासमा वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको,
- भाषिक प्रयोगका दृष्टिले मानक, स्तरीय, व्याकरणसम्मत भाषाको प्रयोग पाइए तापनि बढी मात्रामा स्थानीय भेदको प्रयोग पाइनु,
- वर्गीय आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गीय पात्रको प्रयोग गरिएको भए पनि मध्यम वर्गीय भाषाको प्रयोग बढी गरिएको,
- उमेरगत आधारमा बाल, युवा, प्रौढ र वृद्ध पात्रहरूको प्रयोग गरिएको,
- गरिब नेपाली जनमानसले भोगका दुःख, कष्ट र सामन्ती सोचले मौलाएको उच्च वर्गले गर्ने अपहेलित व्यवहारको यथार्थ चित्रण गरिएको,
- उपन्यासमा मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको काठमाडौँ त्यस आसपासको गाउँले समाजको यथार्थ जनजीवनको चित्रण गरिएको,
- शैक्षिक अवस्थाका आधारमा उपन्यासमा शिक्षित र अशिक्षित दुवै किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको,
- लैङ्गिक आधारमा पुरुष र महिलाले प्रयोग गर्ने भाषामा स्पष्ट विभेद रहेको,
- *इन्साफ* उपन्यास एक सामाजिक उपन्यास हो । यसमा एउटा निम्न वर्गको पात्र वीरेको जीवन र कथा व्यथाको चित्रण गरिएको,
- उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाशैली सरल, सहज र सरस हुनुका साथै पात्रहरू स्तरानुकूल रहेको ।

काठमाडौँको निम्न वर्गीय परिवारको यथार्थ जीवनसँग सम्बन्धित कथा हो *इन्साफ* उपन्यास । उपन्यासमा निम्न वर्गमा भएको इमान्दारिता, आत्मीयता र मानवीयता तथा उच्च वर्गले देखाएका अमानवीय व्यवहारको यथार्थ चित्रण गरिएको छ ।

त्यस्तै उच्च वर्ग र मध्यम तथा निम्न वर्गबीचको सम्बन्धमा देखिएको धरातलीय स्वरूपलाई पनि देखाइएको छ । जे भए पनि घमण्डले ल्याएको फाँटोलाई मिलन गराउनका लागि प्रयासरत अवस्थाको चित्रण गर्दै *इन्साफ* उपन्यासको अन्त्य भएको छ ।

७.३ उपयोगिता

सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाको समाजपरक अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको नवीनतम शाखा हो । समाजविना भाषाको कुनै पनि किसिमको अध्ययन पूर्ण हुन सक्दैन । त्यसकारण भाषाको महत्त्व समाजमा रहन्छ । समाजविना भाषाको अस्तित्व रहँदैन भने समाजको विकाससँगै भाषाको पनि विकास हुँदै जान्छ । कुनै पनि साहित्यिक कृतिको समाजभाषिक अध्ययन गर्दा समाजमा कसरी मानिसहरू अन्याय, अत्याचारका शिकार हुन्छन् भन्ने कुरा थाहा पाउन उपयोगी हुन्छ । समाजमा हुने वर्गीय विभेद, आत्मविश्वास, रूढीवादी परम्परा र यसले जीवनमा पार्ने प्रत्यक्ष प्रभावलाई कसरी सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा थाहा पाउन उपयोगी हुन्छ । यस शोधकार्यका उपयोगिताहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

७.३.१ नीतिगत तह

प्रस्तुत अध्ययन नीतिगत रूपमा सामाजिक परिवेशमा उपयोग गर्न सकिन्छ । यो अध्ययन नीतिगत रूपमा समाजपरक अध्ययनमा केन्द्रित रहेकाले *इन्साफ* कृतिमा निहित समाजका आधारबाट नेपाली समाजको विश्लेषण गर्न सकिने देखिन्छ । यसरी नेपाली समाजभित्रका भाषा प्रयोगको अवस्थाको विश्लेषण उक्त कृति मार्फत्बाट अध्ययन गरी सामान्यीकरण गर्न सकिने अवस्था छ । उक्त कृतिमा निहित समाजको भाषा विश्लेषणका आधारबाट वर्ग, लिङ्ग, शिक्षा र उमेर आदिको अध्ययनका आधारमा नेपाली समाज सामान्यीकरण गर्दै सिद्धान्तको परिकल्पना गरी आदर्श समाजको निर्माण गर्न सकिन्छ । समग्रमा यस शोधअध्ययनका नीतिगत तहहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- पाठ्यक्रमविद्हरूलाई पाठ्यक्रम निर्माण गर्न,

- भाषिक मूल्याङ्कन गर्न,
- शिक्षण विधि र तरिकाहरूको छनोट गर्न,
- शिक्षक तथा विद्यार्थीलाई समाज भाषाविज्ञानको परिचय, सिद्धान्त तथा क्षेत्रबारे जानकारी प्राप्त गर्न,
- उपन्यासमा भाषाको वर्गीय, उमेरगत, लैङ्गिक र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा अध्ययन गरिएको भएकाले भाषाका विद्यार्थीहरूलाई शिक्षणका लागि उपयोगी हुनेछ ।

७.३.२ प्रयोगगत तह

इन्साफ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनले समाजमा भएका विभेद र त्यसले जनजीवनमा पार्ने प्रभावको व्याख्या गरिएको छ । इन्साफ उपन्यासलाई वर्गीय आधारमा अध्ययन गरिएको छ । यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनको शैक्षिक उपयोगलाई हेर्दा भाषिक अध्ययन क्षेत्रलाई बढाएको छ । यसले आउँदो समयमा यस क्षेत्रमा अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ । भाषिक क्षेत्रमा नेपाली उपन्यासलाई वर्ग, लिङ्ग, शैक्षिक आधारमा छुट्याउन सहयोग गर्दछ । यसका अतिरिक्त यस अध्ययनका प्रयोगगत तह निम्नानुसार रहेका छन् :

- पाठ्यक्रम निर्माण गर्न,
- पाठ्यक्रम सामग्री निर्माण गर्न,
- भाषिक मूल्याङ्कन गर्न आदि ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- अमात्य, सुजा (२०७१), *‘अधुरो उपन्यास अधुरा इच्छा’* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- अर्याल, कल्पना (२०६७), *‘अविरल बग्दछ इन्द्रावती’* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- ओझा, रामनाथ (२०७२), *ऐतहासिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- ओलिया, रञ्जना (२०७०), *‘लिलाम’* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- घिमिरे, चन्द्रकला (२०७१), *‘प्रेम’* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- घिमिरे, वासुदेव (२०६५), *समाजभाषाविज्ञान*, काठमाडौं : वाङ्मय प्रकाशन ।
- डाँगी, दिव्यश्वरी (२०६९), *‘माइतघर’* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- थापा, दिनबहादुर (२०६९), *समाज भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : काष्ठमण्डप पुस्तक भण्डार ।
- न्यौपाने, नेत्र प्रसाद (२०६२), *समाजभाषिक अध्ययन*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- पौडेल, जीवन (२०७१), *‘मोदि आइन’* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- पौडेल, प्रताप (२०७०), *‘एक चिहान’* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- पौडेल, महेश (२०७२), *‘मुकुन्द इन्दिरा नाटकको’* समाजभाषिक अध्ययन’, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

बन्धु, चूडामणि (२०६५), *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, रामप्रसाद (२०६८), *भाषिक अनुसन्धान विधि परिचय र प्रयोग*, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन ।

भण्डारी, पारसमणि र पौडेल, सालिकराम (२०७२), *सामाजिक र मनोभाषा विज्ञान*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

राना मगर, तेजकुमारी (२०७३), *'कसिङ्गर उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन'*, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

लुइँटेल, सङ्गीता (२०७२), *'सेतो धरती उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन'*, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

शर्मा, कमला (२०७२), *'सोताला उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन'*, शिक्षा स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

व्यक्तिवृत्त

नाम	:	सकुन रिजाल
जन्ममिति	:	२०४९/०५/१२
पिता	:	हरिकृष्ण रिजाल
माता	:	सावित्री रिजाल
स्थायी ठेगाना	:	कीर्तिपुर न.पा. -द, काठमाडौं
अस्थायी ठेगाना	:	कीर्तिपुर न.पा. -द, काठमाडौं
लिङ्ग	:	महिला
धर्म	:	हिन्दू
राष्ट्रियता	:	नेपाली
सम्पर्क नं.	:	९८४३६३४८६६
ईमेल	:	mail@sakunrijal.com.np
वेबसाइट	:	www.sakunrijal.com.np

शैक्षिक योग्यता

तह	शिक्षण संस्था	उत्तीर्ण साल
एस.एल.सी	श्री बाघ भैरव माध्यमिक विद्यालय, काठमाडौं	२०६४
प्रमाणपत्र तह	श्री मंगल उ. मा. वि. ,काठमाडौं	२०६७
स्नातक	श्री जन मैत्री क्याम्पस, काठमाडौं	२०७०
स्नातकोत्तर	त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं	२०७५